

ANALIZA UTICAJA KLIMATSKIH PROMJENA SA RODNOG ASPEKTA

Podržano od Ministarstva pravde, ljudskih i
manjinskih prava

Priručnik *Analiza uticaja klimatskih promjena sa rodnog aspekta* nastao je u okviru istoimenog projekta odobrenog od Ministarstva pravde, ljudskih i manjinskih prava, kroz javni konkurs za raspodjelu sredstava za finansiranje projekata/ programa nevladinih organizacija u oblasti Rodna ravnopravnost u 2021. godini pod nazivom *Crnogorsko društvo u znaku rodne sinergije*

SADRŽAJ PRIRUČNIKA

ANALIZA UTICAJA KLIMATSKIH PROMJENA SA RODNOG ASPEKTA

1. UVOD
2. KAKO SU POVEZANI KLIMATSKE PROMJENE I ROD?
3. PREGLED RODNO SPECIFIČNIH EKOLOŠKIH I KLIMATSKIH OBAVEZA
 - 3.1 MEĐUNARODNI NIVO
 - 3.2 NACIONALNI NIVO
4. ANALIZA ORODNJAVANJA- KORACI
5. ALATI ZA ORODNJAVANJE POLITIKA VEZANIH ZA KLIMATSKE PROMJENE
 - 5.1. RODNI INDIKATORI ZA KLIMATSKE AKTIVNOSTI
 - 5.2. KLIMATSKO OBILJEŽAVANJE BUDŽETA
6. DOBRI PRIMJERI RODNO OSJETLJIVOG BUDŽETIRANJA I KLIMATSKOG FINANSIRANJA
7. LITERATURA

1. UVOD

Imajući na umu da je pitanje klimatskih promjena i roda slabo istraženo i pokriveno u Crnoj Gori, željele smo da kroz ovaj priručnik odgovorimo na dileme koje su prisutne oko različitog uticaja klimatskih promjena na žene i muškarce, da ukažemo na važnost i akutelnost ove teme, te da damo konkretne smjernice kako sa rodnog aspekta analizirati uticaj klimatskih promjena.

Istraživanja iz cijelog svijeta pokazuju da su žene i djevojčice osjetljivije na posljedice klimatskih promjena i pogoršanja prirodne okoline. Istovremeno, one su snažni akteri koji mogu odigrati presudnu ulogu u prelasku na klimatsku neutralnost i u prilagođavanju efektima klimatskih promjena. Integracija rodnih analiza u politike vezane za klimatske promjene i priznavanje različitih rodnih identiteta proširuje primjenu ovih politika u društvu i ima snažnu podršku promovisanju jednakosti i povećanju učešća žena na mjestima gdje se donose odluke vezane za klimatske promjene. Jednako je važna dosljedna primjena postojećeg normativnog i strateškog okvira.

Važnost ovog dokumenta je i osvjetljavanje činjenice da je neophodno dati zamah svim aktivnostima koje podižu nivo rodne osjetljivosti, obrazovanje i razmjenu informacija i znanja o analizama iz rodnih perspektiva.

Konačno, otvaranje teme uticaja klimatskih promjena na rod, otvara i neophodnost konkretne saradnje svih ključnih aktera: vlasti (lokalni i državni nivo), NVOa koje se bave rodnim pitanjima i zaštitom okoline i medija.

Tim Ženske Akcije

Avgust 2022.

2. KAKO SU POVEZANI KLIMATSKE PROMJENE I ROD?

Prijetnja klimatskim promjenama, koja se manifestuje povećanjem ekstremnih vremenskih uslova kao što su suše, oluje ili poplave, prepoznata je kao globalno prioritarno pitanje. Klimatske promjene predstavljaju izazov održivog razvoja, sa širokim uticajem ne samo na životnu sredinu, već i na ekonomski i društveni razvoj. Ovogodišnja suša u Evropi vjerovatno je najgora u poslednjih pola milenijuma. To su prve procjene Evropske opservatorije za sušu¹, koje bi tek trebalo da budu potvrđene konačnim podacima na kraju sezone. Suša je, smatraju stručnjaci, povezana s trajnim nedostatkom padavina u kombinaciji s nizom toplotnih talasa od maja do danas. To utiče i na rijeke. Smanjena količina vode dovela je do značajnih poremećaja u energetskom sektoru, kako kod rada hidroelektrana, tako i kod sistema za hlađenje elektrana. Rizik od suše posebno je veliki po poljoprivredu u Italiji, Španiji, Portugaliji, Francuskoj, Nemačkoj, Holandiji, Belgiji, Luksemburgu, Rumuniji, Mađarskoj, Srbiji, Ukrajini, Moldaviji, Irskoj i Velikoj Britaniji. Efikasna zaštita klime i životne sredine mora postati sastavni dio poljoprivrede. To je jedini način da se dugoročno obezbijedi snabdijevanje hranom.

Efekte klimatskih promjena će se različito manifestovati u različitim regionima, različitim životnim dobima, stepenu siromaštva zajednica, ali i različit je efekat na žene i muškarce. Dijelom, zbog svojih nižih kapaciteta prilagođavanja, zemlje u razvoju i osobe koji žive u siromaštvu vjerovatno će doživjeti veće uticaje.

Žene čine nesrazmjerno veliki udio siromašnih u zemljama širom svijeta. Žene u ruralnim područjima u zemljama u razvoju uveliko zavise od lokalnih prirodnih resursa za život, zbog rodno podijeljenih uloga i očekivanja da žene obezbijede vodu, hranu i energiju za kuvanje i grijanje. Efekte klimatskih promjena, uključujući sušu, neizvjesne padavine i krčenje šuma, otežavaju osiguranje ovih resursa. U poređenju sa muškarcima u siromašnim zemljama, žene se suočavaju sa istorijskim nedostacima, koji uključuju ograničen pristup donošenju odluka i ekonomskoj imovini što povećava izazove klimatskih promjena.

Prema Institutu Smer (2020) žene imaju ključnu ulogu u održavanju sigurnosti hrane i ishrane na nivou domaćinstva i proizvodnje hrane. Ovo je posebno rasprostranjeno za poljoprivrednice (FAO, 2019; *ibid*). Poljoprivreda je najvažniji sektor zapošljavanja za žene u zemljama sa niskim i nižim srednjim prihodima, tokom perioda suše i nestalnih padavina, žene, kao poljoprivredne radnice, više rade kako bi osigurale prihod i resurse za svoje porodice. U nekim regionima ovo stvara dodatni pritisak na djevojčice, koje često moraju napustiti školu kako bi pomogle svojim majkama da prebrode povećan teret obaveza. Ograničen pristup imovini i zemljištu, poljoprivrednim resursima i kreditima, ostavio je žene zarobljene u domaćim aktivnostima, gdje postaju „amortizeri“ udara krize.

¹ Avgust 2022.

Dakle, klimatska kriza nije „rodno neutralna“. Žene i djevojčice doživljavaju najveće posljedice klimatskih promjena, koje pojačavaju postojeće rodne nejednakosti i predstavljaju jedinstvenu prijetnju njihovom životu, zdravlju i sigurnosti.

Klimatske promjene su „množitelj prijetnji“, što znači da eskaliraju društvene, političke i ekonomske tenzije u krhkim okruženjima pogođenim sukobima. Kako klimatske promjene pokreću sukobe u cijelom svijetu, žene i djevojčice se suočavaju sa povećanom ranjivosti na sve oblike rodno zasnovanog nasilja, uključujući seksualno nasilje u sukobu, trgovinu ljudima, dječiji brak i druge oblike nasilja.

Kada dođe do katastrofe, manje je vjerovatno da će žene preživjeti i veća je vjerovatnoća da će biti povrijeđene zbog dugotrajnih rodni nejednakosti koje su stvorile disparitete u informacijama, mobilnosti, donošenju odluka i pristupu resursima i obuci. Kao posljedica, žene su manje u mogućnosti da dobiju pomoć, što dodatno ugrožava njihov život, dobrobit i oporavak i stvara začarani krug ranjivosti na buduće katastrofe.

Analizom 130 različitih studija zaključeno je da se žene i djevojke u većem broju slučajeva suočavaju sa ozbiljnijim posljedicama po zdravlje usled klimatskih promjena, u poređenju sa muškarcima i dječacima, kod kojih je ovaj rizik znatno niži. 68% pomenutih studija dokazuje da je zdravlje žena češće ugroženo od klimatskih promjena u odnosu na muškarce. Naime, vjerovatnije je da će žene i djevojke izgubiti život usled velikih vrućina u Francuskoj, Kini i Indiji ili u tropskim ciklonima u Bangladešu i na Filipinima, nego muškarci². Zdravlje žena i djevojčica je ugroženo klimatskim promjenama i katastrofama zbog ograničavanja pristupa uslugama i zdravstvenoj zaštiti, kao i povećanja rizika vezanih za zdravlje majke i djeteta. Istraživanja pokazuju da ekstremne vrućine povećavaju učestalost mrtvorođenih, a klimatske promjene povećavaju širenje vektorskih bolesti kao što su malarija, denga groznica i Zika virus, a koje su povezane sa lošijim ishodima kod majki i novorođenčadi.

Istraživanje koje je realizovano u drugoj polovini 2021. sprovedeno je na uzorku od gotovo 10 hiljada osoba iz ukupno 19 zemalja članica grupe G20. Pokazalo je da su žene spremnije od muškaraca da prave promjene u svojim životima kako bi smanjile negativna uticaj klimatskih promjena, što podrazumijeva da: podržavaju lokalnu proizvodnju, više koriste reciklirane proizvode, više smanjuju unos mesa i više vode računa o potrošnji vode, sve sa ciljem smanjenja emisija CO₂. Istovremeno, žene učestvuju više od muškaraca u ozelenjavanju prostora i smatraju da time rade pozitivan doprinos za planetu (46% žena, a 41% muškaraca). 46% žena ima izražen strah od uticaja klimatskih promjena na buduće generacije a 39% muškaraca ima isti stav. Isto istraživanje je pokazalo i da muškarci više brinu za sopstveni novčanik, te bi na njihove svakodnevne navike, više uticalo dodatno oporezivanje emisije ugljen dioksida.³

² „Zbog čega su žene više izložene klimatskim promjenama od muškaraca?“, stručni rad, autorka Jovana Stanković, Decembar 2020.

³ https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2021/10/18/WFG_BAROMETER_2021_FINAL.pdf

Rodne uloge i odgovornosti koje se generalno pripisuju ženama su prilika za angažovanje, pošto žene, zbog znanja i iskustava koje imaju, donose različita i bitna rješenja za izazove klimatskih promjena. Ovo uključuje, na primjer, učešće u neformalnom, reproduktivnom i produktivnom radu koji je često u vezi sa brigom za domaćinstvo i zajednicu, čuvanjem sjemena i zemljišta, prenošenjem tradicionalnih poljoprivrednih znanja i upravljanjem prirodnim resursima kao što su drvo za ogrijev i voda. Žene su često ključne donositeljke odluka u izboru, korišćenju i odlaganju domaćih proizvoda i uređaja, što utiče na energetske efikasnost i nivo potrošnje domaćinstava. Izvještaj Globalnog udruženja *Rod i klimatske promjene* (Global Gender and Climate Alliance) iz 2016. godine *Rodna ravnopravnost i klimatske promjene: detaljniji pregled postojećih dokaza*, sadrži stotine primjera kako se rodne uloge prepliću sa efektima klimatskih promjena, kao i rezultate projekata koji se proaktivno bave rodnim pitanjima, koji uključuju i sljedeće podatke:

- Na svjetskom nivou samo 12% ministarstava za zaštitu životne sredine predvode žene (2015)
- U Svjetskom Vijeću za energiju, svaki nacionalni odbor ima predsjedavajućeg i sekretara koji zastupaju nacionalne interese. Studija o životnoj sredini i rodnoj ravnopravnosti koja je obuhvatila 92 nacionalna odbora utvrdila je da ima samo 4% predsjedavajućih i 18% sekretarki, odnosno 96% vodećih glasova o nacionalnim energetske potrebama su muškarci.⁴
- Uprkos njihovoj velikoj ulozi u poljoprivrednom sektoru (oko 45%), žene u vlasništvu imaju manje od 15% zemlje u svijetu. U Crnoj Gori žene su vlasnice zemljišta u svega 8% slučajeva!
- Samo oko 3% filantropskog finansiranja zaštite životne sredine podržava ekološki aktivizam žena i djevojaka.
- Žene i djevojke čine manje od trećine ukupnog broja studenata/kinja upisanih u obrazovne oblasti koje informišu o pristupu zelenim poslovima.

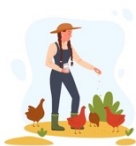
Zato je imperativ:

- da se rodna analiza primjenjuje na sve aktivnosti oko klimatskih promjena
- da se angažuju stručnjaci/kinje za rodna pitanja u procesima klimatskih promjena na svim nivoima, kako bi se identifikovale i adresirale specifične potrebe i prioritete žena i muškaraca
- da se značajno poveća učešće žena u svim međunarodnim pregovorima oko uticaja klimatskih promjena

⁴ *Rodna ravnopravnost i klimatske promjene*, UNWOMEN, 2020

Uticaj klimatskih promjena Primjer uticaja na žene

Pad
poljoprivredne
proizvodnje

Povećane poteškoće u ulozi žene kao glavne hraniteljice u tradicionalnom domaćinstvu; Dovodi do gubitka posla žena u poljoprivrednom sektoru.

Energetska
kriza

Povećani rad žena na prikupljanju energije za kuvanje i održavanje domaćinstva kako bi ispunile tradicionalno pripisane rodne uloge.

Nestašice
čiste vode

Pristup sigurnoj pitkoj vodi, odgovarajućim sanitarnim i higijenskim objektima ključan je za zdravlje žena i njihovih beba tokom trudnoće i nakon nje.

Oskudijevanje
u
prirodnim
resursima

Povećano siromaštvo u zajednicama koje se oslanjaju na prirodne resurse često dovodi do diskriminacije žena u obrazovanju i povećava rizik da postanu žrtve dječjih brakova.

Uticaj klimatskih promjena

Primjer uticaja na žene

Prirodne katastrofe

Tradicionalno podređeni položaj žena u društvu i ograničeni pristup ekonomskim resursima rezultira većim opterećenjem i bezbjedonosnim rizicima za žene tokom i nakon prirodnih katastrofa.

Povećana učestalost bolesti

Povećano opterećenje za žene koje su često jedine njegovateljice djece, starijih i bolesnih.

Raseljavanja

Nedostatak odgovarajućeg skloništa stvara bezbjedonosne rizike za žene i djecu. Bez sigurnog mjesta za život, žene često postaju žrtve seksualnog nasilja i femicida.

Sukobi/ ratovi

Žene često postaju žrtve ratnog seksualnog nasilja koje može uključivati silovanje i seksualno ropstvo kako bi se ponizila protivnička strana u ratu/sukobu.

3. PREGLED MEĐUNARODNIH I NACIONALNIH RODNO SPECIFIČNIH EKOLOŠKIH I KLIMATSKIH OBAVEZA

3.1. Međunarodni nivo

1979 – Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)- Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) je prvi međunarodni zakon o pravima žena koji se bavi pitanjima ruralnog razvoja, resursa, kredita, obrazovanja, prava na rad i učešća žena u javnom i političkom životu.

1992 – United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)/ Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju (UNCED) rezultirala je Deklaracijom iz Rija i Agendom 21 (1992) koje prepoznaju žene kao glavnu grupu u održivom razvoju i naglašavaju važnost uzimanja u obzir rodni i društveni dimenzija u životnoj sredini, kao i važnost pitanja životne sredine za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.

1992 – United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)/ Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC) usvojena je 1992. godine u Rio de Žaneiru. Međutim, ovaj međunarodni sporazum o zaštiti životne sredine bio je jedina Konvencija iz Rija koja nije pominjala rodna i socijalna pitanja.

1992 –United Nations Convention on Biological Diversity/ Konvencija Ujedinjenih nacija o biološkoj raznovrsnosti: prepoznaje važnost rodno specifičnog pristupa u očuvanju i održivom upravljanju prirodnim resursima.

1995 – Fourth United Nations Women’s Conference/ Četvrta konferencija žena Ujedinjenih nacija: Pekinška deklaracija i Pekinška platforma za akciju: Odjeljak K razmatra vezu između žena i životne sredine, te, shodno tome, predlaže strateške ciljeve 355 i akcione tačke.

1997 – the Kyoto Protocol/ Protokol iz Kjota bio je proširenje UNFCCC-a, posebno se bavi ublažavanjem klimatskih promjena, ali nema rodne aspekte.

2001 – COP7 u Marakešu: Stranke UNFCCC-a su prepoznale rodnu ravnopravnost i učešće žena kao važne principe.

2011 – COP17 u Durbanu: UNFCCC je usvojio Odluku 5/CP.17 o Smjernicama za nacionalne planove prilagođavanja (NAP) koji treba biti participativan, sa rodno osjetljivim pristupom.

2012 – COP18 u Dohi: UNFCCC je usvojio odluku 23/CP.18 o promovisanju rodne ravnoteže i poboljšanju učešća žena u pregovorima i predstavljanju strana u tijelima osnovanim u skladu sa Konvencijom ili Protokolom iz Kjota.

2014 – COP20 u Limi: UNFCCC je usvojio odluku 18/ CP.20 i zatražio od Sekretarijata da pripremi Akcioni plan za razvoj dvogodišnjeg programa rada o rodu, takođe poznatog kao Radni program Lime o rodnim pitanjima. Kao dio ovog procesa, Sekretarijat mapira odluke i implementaciju smjernica o rodnim pitanjima i klimatskim promjenama i sastavlja ih u zajedničke prakse.

2015 – COP21 u Parizu: u Pariskom sporazumu UNFCCC, rodni aspekti uključeni su u djelove: Preambula, Adaptacija i Izgradnja kapaciteta; ali ne i u odjeljcima o ublažavanju, razvoju i transferu tehnologije ili finansiranju. U aneksu odluke1/CP.21 strane priznaju:

...klimatske promjene su zajednička briga čovječanstva, strane bi trebalo...poštovati, promovisati i uzeti u obzir svoje obaveze u pogledu ljudskih prava, prava na zdravlje, prava autohtonih naroda, lokalnih zajednica, migranata, djece, osoba sa invaliditetom i ljudi u ranjivim situacijama i pravo na razvoj, kao i rodnu ravnopravnost, osnaživanje žena i međugeneracijsku jednakost.

2015 – Sendai Framework for Disaster Risk Reduction (DDR)/ Sendai okvir za smanjenje rizika od katastrofa: usvojen na Svjetskoj konferenciji o smanjenju rizika od katastrofa, poziva na jače rodne i starosne perspektive, te perspektive invaliditeta u politikama i praksi; promociju ženskog liderstva; učešće žena u DRR; obezbjeđivanje resursa i sprovođenje rodno osjetljivog DRR; i adekvatne mjere izgradnje kapaciteta za osnaživanje žena i sredstva za život.

2015 – Agenda za održivi razvoj 2030: ima jako rodno fokusiranje u SDG5 (postići rodnu ravnopravnost i osnažiti žene i djevojčice) – sa devet specifičnih ciljeva i rodno osjetljivim ciljevima za većinu drugih SDG. Takođe, SDG 10 (smanjenje nejednakosti) je relevantan u ovom kontekstu. Svi SDG, uključujući SDG 13 (klimatska akcija), imaju važne implikacije na rodnu ravnopravnost i zahtijevaju rodno osjetljiv pristup da bi se ispunili ciljevi do 2030. godine.

2016 – COP22 u Marakešu: Strane UNFCCC-a su razmotrile napredak postignut ka ciljevima rodne ravnoteže i implementacije rodno odgovorne klimatske politike i odlučile da nastave i unaprijede program rada Lime o rodu za period od 3 godine. Zajednica prakse je usvojila Odluku 21/ CP.22: poziv za podnošenje stavova 38. oktobra 2019. o mogućim elementima rodnog akcionog plana koji će se razviti u okviru radnog programa iz Lime o rodnim pitanjima (UNFCCC, 2016a).

2017 – COP23 u Bonu: Strane UNFCCC usvojile su novu mapu puta za uključivanje rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena u diskurs i akcije o klimatskim promjenama. Strane su se dogovorile o izradi Akcionog plana za ravnopravnost polova, kako bi se ojačala uloga žena u klimatskim akcijama.

2018 – COP24 u Katovicama: Strane UNFCCC-a usvojile su Smjernice za implementaciju Pariza sa eksplicitnim upućivanjem na važnost rodnog odgovora, rodne ravnoteže, uzimajući u obzir društvene aspekte, i uključujući tradicionalno/ autohtono/ lokalno znanje u nekoliko oblasti: nacionalno dogovoreni doprinosi (NDC), Komunikacija o prilagođavanju, Finansije, Tehnološki okvir, Okvir za transparentnost i usklađenost. Ovaj kontekst se takođe promovise u radu Pomoćnog tijela za naučne i tehnološke savjete i Pomoćnog tijela za implementaciju- da koriste rodno specifičan pristup, uključujući i reviziju Radnog programa iz Lime o rodnim pitanjima 2019.

2018-2023 – UNFCCC Gender akcioni plan (GAP): utvrđuje prioritetne oblasti prilagođavanja; ublažavanje; i sredstva implementacije uključujući finansije, razvoj i transfer tehnologije, izgradnju kapaciteta kao aktivnosti koje će pomoći u postizanju cilja rodne ravnopravnosti u klimatskim promjenama. One se kreću od povećanja znanja i kapaciteta žena i muškaraca kroz radionice i razmjene informacija, do težnje ka punom, ravnopravnom i smislenom učešću različitih žena u nacionalnim delegacijama. Takođe, prioritet je bila potreba da se poveća integracija rodnih pitanja u oblasti rada svih članica Konvencije; i da se povećaju finansijska sredstva vezana za klimu koja integrišu rodne prioritete i odražavaju potrebe žena i djevojčica. Na kraju, GAP nastoji da poboljša praćenje implementacije odluka koje se odnose na rod.⁵

3.2. Nacionalni nivo

Crna Gora je država kandidatkinja za članstvo u EU i trenutno realizuje pregovaračko **poglavlje 27 - Životna sredina i klimatske promjene**. Poglavlje je otvoreno u decembru 2018. godine. Za usklađivanje s okvirom EU 2030. o klimatskoj i energetskej politici potrebni su dalji napori.

Crna Gora je pristupila Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC) sukcesijom 2006. godine i 27. januara 2007. postala članica van Aneksa 1 Konvencije. Kjoto protokol je ratifikovan 27. marta 2007, a naša država je 2. septembra 2007. godine postala članica koja je van Aneksa B. Ratifikovanjem UNFCCC i Kjoto protokola, Crna Gora se pridružila zemljama koje dijele zabrinutost u pogledu istih pitanja i koje preuzimaju aktivnu ulogu u međunarodnim naporima na rješavanju pitanja klimatskih promjena.

Skupština Crne Gore je 11. oktobra 2017. godine usvojila **Zakon o potvrđivanju Pariskog sporazuma**. Time je Crna Gora postala strana ugovornica koja je

⁵ Resurrección, B.P., Bee, B.A., Dankelman, I., Park, C.M.Y, Halder, M., & McMullen, C.P. (2019). "Gender-transformative climate change adaptation: advancing social equity" Background paper to the 2019 report of the Global Commission on Adaptation. Rotterdam and Washington, DC. Available online at www.gca.org.

ratifikovala i Pariski sporazum i obavezala se da doprinese globalnom smanjenju emisija gasova s efektom staklene bašte (GHG). Crna Gora se obavezala da će smanjiti emisije GHG za najmanje 1,572 kt CO₂eq, na nivo od 3,667 kt CO₂eq ili manje. Doprinos Crne Gore međunarodnim naporima na rješavanju pitanja klimatskih promjena, izražen kroz Namjeravani nacionalno utvrđeni doprinos (INDC) smanjenju emisija GHG, zacrtan je kao smanjenje od najmanje 30% do 2030. godine u odnosu na baznu 1990. godinu.⁶

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, u saradnji s UNDP, 2017. godine počelo je s organizovanjem aktivnosti na izradi Drugog dvogodišnjeg ažuriranog izvještaja – SBUR i Trećeg nacionalnog izvještaja – TNC. U sklopu procesa za izradu SBUR-a, pripremljena je studija „Žene i klimatske promjene u Crnoj Gori“⁷, u kojoj su prikazani postojeći rodno raščlanjeni podaci. Crna Gora se 2017. godine uključila u regionalni program za podršku integrisanju dimenzije roda u MRV, koji sprovodi Globalni program UN za podršku. U Crnoj Gori je ovaj program unaprijedio nivo znanja i razumijevanja o vezi između pitanja roda i klimatskih promjena i podstakao tješnju saradnju između Ministarstva za ljudska i manjinska prava (koje koordinira politikama u domenu rodne ravnopravnosti) i Ministarstva održivog razvoja i turizma, što je za rezultat imalo izradu Akcionog plana za integrisanje rodne dimenzije u pitanja vezana za klimatske promjene.

Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021-2025. godine sa Akcionim planom 2021- 2022. godine ima tri operativna cilja, a Operativni cilj 3 (Povećati nivo učešća žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta u oblastima koje omogućavaju pristup resursima i dobiti od korišćenja resursa), definiše kroz mjeru 3.7. *Procijeniti uticaj i sprovesti mjere prevencije kako bi se umanjio negativan uticaj klimatskih promjena i prirodnih katastrofa na zdravlje žena, muškaraca, osoba drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovanih i posebno osjetljivih osoba i grupa* obaveze i korake koji će biti realizovani:

a) U cilju redovnog praćenja uticaja klimatskih promjena na zdravlje i prevencije oboljenja koja nastaju kao rezultat uticaja klimatskih promjena i prirodnih katastrofa, u saradnji sa Institutom za javno zdravlje i Upravom za statistiku, biće urađena metodologija istraživanja uticaja klimatskih promjena i prirodnih katastrofa (uključujući i pandemije) na zdravlje žena, muškaraca, osoba drugačijih polnih i rodni identiteta, kao i marginalizovanih i posebno osjetljivih osoba i grupa. Prilikom istraživanja, biće uzeti u obzir parametri kao što su: mjesto stanovanja, socijalni status, zdravstveni rizici kao i sve vrste društvene i ekonomske osjetljivosti itd. Metodologiju je potrebno napraviti u skladu sa najboljim praksama zemalja EU, kao i uputstavima Svjetske zdravstvene organizacije, kako bi se postavio osnov za kreiranje politika adaptacije na klimatske promjene na osnovu redovnog, sveobuhvatnog i uporedivog istraživanja o uticaju klimatskih promjena na zdravlje stanovništva.

b) Biće urađeno istraživanje o uticaju klimatskih promjena sa preporukama. Rezultati i preporuke će poslužiti kao osnov za planiranje nacionalnih politika za razvoj zdravstvenog sistema, kao i nacionalne politike adaptacije na klimatske promjene. Istraživanje će biti sastavni dio Nacionalnog plana adaptacije, kao i redovnih

⁶ Treći nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama, 2020.

⁷ Nedostupna na Internet izvorima

dvogodišnjih nacionalnih izvještaja o klimatskim promjenama (Dvogodišnji izvještaj o klimatskim promjenama i Nacionalna komunikacija).

d) Biće odštampani informativni materijali za stanovništvo sa uputstvima za zaštitu od negativnih posljedica klimatskih promjena, na službenom jeziku, kao i na albanskom i romskom jeziku.

c) U cilju prevencije negativnih posljedica klimatskih promjena, sprovodiće se aktivnosti vezane za bolje informisanje o posljedicama klimatskih promjena, kao i savjetovanje u vezi sa zdravstvenim rizicima vezanim za klimatske promjene. Informativne kampanje će se sprovoditi preko medija i društvenih mreža, kao i kroz direktan kontakt sa stanovništvom (informativni punktovi u gradovima, obilazak udaljenih sela, kao i naselja u kojima žive Romi/kinje i Egipćani/anke, gdje će se dijeliti informativni materijali i razgovarati sa stanovništvom) Jedan od fokusa savjetovanja će biti seksualno i reproduktivno zdravlje i menstrualna higijena žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta. Tokom informativnih kampanja, za pripadnice osjetljivih i marginalizovanih grupa, biće obezbjeđeno dijeljenje besplatnih higijenskih uložaka. Savjetodavne posjete i informativne kampanje po gradovima, selima i romskim/egipćanskim naseljima potrebno je sprovesti u saradnji sa NVO-ima koji se bave zaštitom ljudskih prava i osnaživanjem osjetljivih grupa. Ključni nosilac ove mjere je Institut za javno zdravlje a partneri su: Ministarstvo ekologije, urbanizma i prostornog planiranja, Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, međunarodne organizacije, NVOe⁸

Nacionalna strategiju održivog razvoja do 2030. godine, koja obuhvata mjeru za cilj održivog razvoja 5 – „Eliminisati rodnu diskriminaciju“

Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore 2021-2024. koja se u potpunosti može implementirati u svim politikama za klimatske promjene u vezi s ekonomskim aktivnostima, preduzetništvom i jednakom raspoređenosti ekonomske snage i resursa

Nacionalna strategija u oblasti klimatskih promjena do 2030. godine, ima proglašen rodno senzitivni pristup kao jedan od vodećih principa ali rodna senzitivnost nije integrisana u ciljeve i mjere iz Strategije i njenog Akcionog plana.

⁸ Nacionalna strategija rodne ravnopravnosti 2021 -2025. u Crnoj Gori, str. 52-53

Nacionalni program prioritetnih aktivnosti u oblasti ublažavanja i prilagođavanja na klimatske promjene u okviru saradnje sa zelenim klimatskim fondom 2021-2023 ističe na strani 37: ...

“vrlo je važno da se rodna ravnopravnost sistemski ugradi u strateškim odrednicama klimatske politike, kao sastavnog dijela sveobuhvatne razvojne politike Crne Gore. Doprinos tome daje i saradnja sa Zelenim klimatskim fondom i poštovanje ciljeva rodne ravnopravnosti ove institucije. Politika rodne ravnopravnosti predstavlja jednu od najvažnijih strateških odrednica Zelenog klimatskog fonda. Glavni ciljevi politike rodne ravnopravnosti ZKF-a su:

-Postizanje značajnijih, pravednijih i efikasnijih rezultata u borbi protiv klimatskih promjena kroz primjenu rodno senzitivnog pristupa;

-Postizanje otpornosti na klimatske promjene u istoj mjeri za žene i muškarce, kao i stvaranje preduslova za jednak doprinos žena i muškarca u borbi protiv klimatskih promjena uz jednake koristi od ostvarenih rezultata;

-Zaštita žena i muškaraca od potencijalnih rizika izazvanih sprovođenjem aktivnosti koje finansira Fond;

-Smanjenje rodnih razlika uzrokovanih društvenom, ekonomskim i ekološkom ugroženosti od negativnih uticaja klimatskih promjena „

Očekuje se i podsticanje rodno odgovornih ulaganja u zaštitu od klimatskih promjena, kao što je već definisano **Mapom puta klimatske banke EIB** grupe koja je objavljena 2020. godine.

„Zakon o zaštiti od negativnih uticaja klimatskih promjena uređuje domaće institucionalne odnose. Agencija za zaštitu prirode i životne sredine (AZPŽS) jedini je državni organ nadležan za izradu inventara GHG emisija. Dobijanje podataka od opština, državnih institucija, zagađivača uređeno je planom prikupljanja podataka. Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma nadležno je za izradu i dostavljanje nacionalnog i dvogodišnjeg ažuriranog izvještaja, pri čemu se izrada projekcija GHG može povjeriti nekom pravnom licu.

Zakon predviđa i izradu Nacionalnog plana adaptacije koji će raditi Ministarstvo za ekologiju, prostorno planiranje i urbanizam. Organi državne uprave nadležni za energetiku, industriju, poljoprivredu, šumarstvo i saobraćaj dužni su da dvogodišnje dostavljaju Ministarstvu izvještaj o sprovedenim mjerama prema strateškim

dokumentima, radi sprečavanja negativnih uticaja klimatskih promjena, kao i podatke o poplavama, sušama, ekstremnim temperaturama i drugo.“⁹

⁹ *Ažurirani Nacionalno utvrđeni doprinos (NDC) za Crnu Goru*, jun 2021, Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, strana 13

4. ANALIZA ORODNJAVANJA- KORACI

Uz konkretne primjere objašnjeno je da žene i muškarci različito doživljavaju klimatske promjene, budući da rodne nejednakosti opstaju širom svijeta, utičući na sposobnosti osoba i zajednica da se prilagode. Potencijalno različiti efekti politike, programa i zakona na žene i muškarce, često mogu biti maskirani ili prikriveni, posebno kada su u pitanju politike vezane za mjere klimatskih promjena. Kada se rod eksplicitno uzme u obzir u analizi politike, ovi efekti se otkrivaju, a ranije skrivene implikacije izlaze na vidjelo. Kulturološki definisane uloge mogu se mijenjati kao odgovor na političke intervencije.

Rodna analiza se zasniva na stanovištu da se politika ne može odvojiti od socijalnog konteksta i da su socijalna pitanja sastavni dio ekonomskih pitanja. Analiza socijalnog uticaja, uključujući rodnu analizu, nije samo dodatak, koji se razmatra nakon procjene troškova i koristi, već je sastavni dio dobre analize politike.

Rodno zasnovana analiza je sastavni dio razvoja politika, programa i zakonodavstva. Trebalo bi rezultirati politikama, programima i zakonima koji su inkluzivni za cijelo društvo. Rodno zasnovana analiza vodi do informisanog kreiranja politika i dobrog upravljanja.¹⁰

Rodna analiza je najkorisnija kada se rutinski primjenjuje na sve aspekte programskog i projektnog planiranja, implementacije i revizije (a ne kao naknadno razmišljanje ili 'dodatak'); kada se sprovodi na participativni način; i kada se primjenjuje na ciljeve programa i projekta, tako da se modificiraju u skladu sa potrebama i interesima i žena i muškaraca.

Jedan od glavnih izazova za budućnost je osigurati da rodna analiza bude integrisana u širu društvenu analizu programa i projekata, zajedno sa analizom održivosti i siromaštva.¹¹

Cilj procesa rodno zasnovane analize je da integriše rodnu perspektivu u analizu i razvoj politike. Proces rodno zasnovane analize:

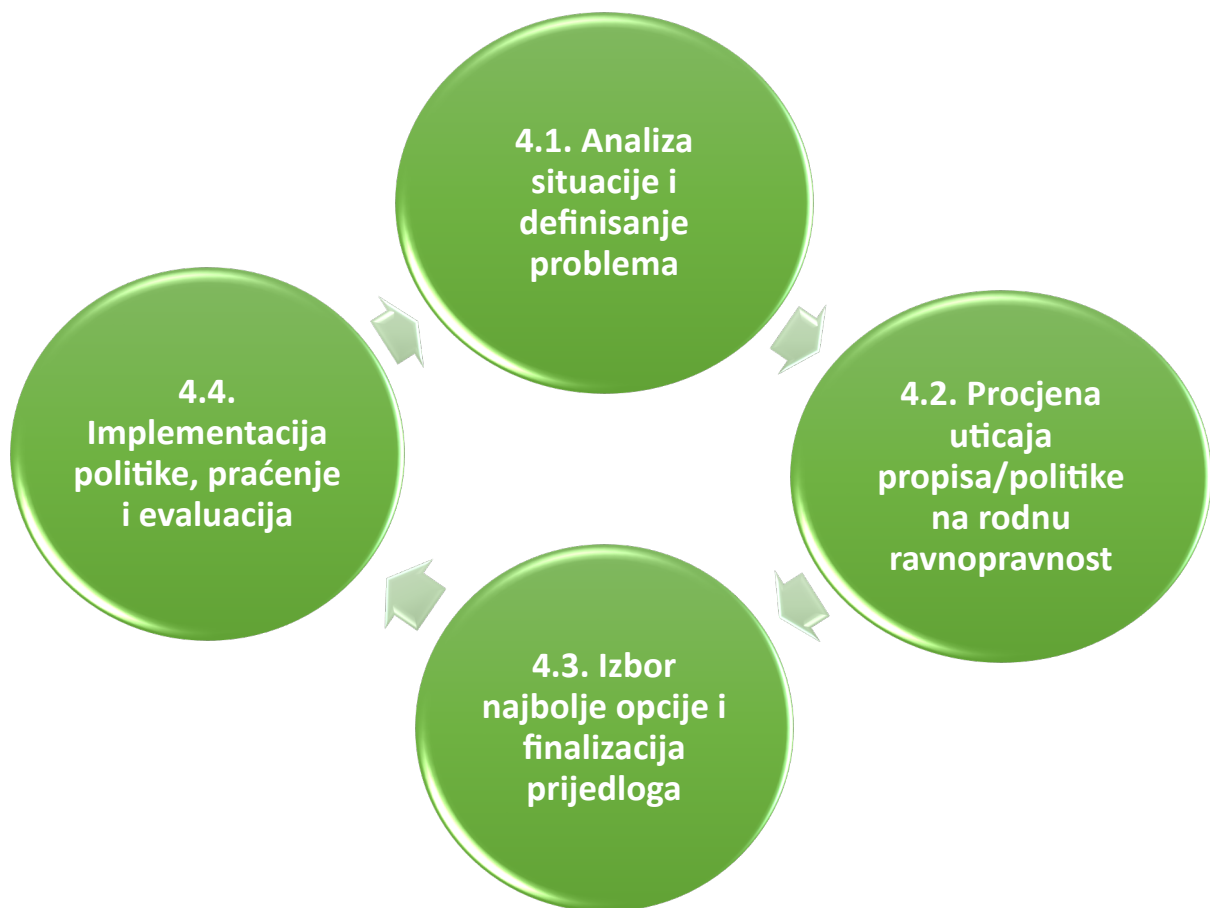
- namijenjen je da bude jedan od aspekata sveobuhvatnog pristupa razvoju politike i da poboljša kvalitet trenutne analize;

¹⁰ http://www.pacificwater.org/userfiles/file/iwrm/toolboxes/gender/gender_based_analysis.pdf

¹¹ *Introduction to gender analysis concepts and steps*, Development Bulletin, no. 64, pp. 100-106, Hunt, J, 2004

- integriše rod u svaki korak procesa razvoja politike;
- jednostavan je za upotrebu;
- nije kontrolna lista: pitanja i primjeri imaju za cilj da podstaknu razmišljanje i dalje ispitivanje;
- oslanja se na postojeću stručnost i sposobnosti onih koji su uključeni u razvoj i analizu politike; i,
- pretpostavlja da će oni koji su odgovorni za razvoj politike i analizu prilagoditi metodu svom stilu i okolnostima; kako budu upoznati i osposobljeni za rodnu analizu, njihovo oslanjanje na ovaj priručnik će se smanjiti.

Postoji mnogo pristupa razvoju i analizi politike. Ovdje su prikazani koraci koji se mogu slijediti uzastopno, i/ili ponovo pregledati s pojavom novih informacija ili perspektiva:

4.1. Analiza situacije i definisanje problema¹²

Prvi korak u definisanju problema jeste analiza stanja u oblasti koja je predmet mogućeg regulisanja, u ovom slučaju politike vezane za klimatske promjene. Analizom stanja utvrđuju se uzroci, obim, vrsta, posljedice i prioriteta u rješavanju problema sa klimatskim promenama, koja se namjerava regulisati propisom. Pri procjeni situacije vezano za klimatske promjene, organi lokalne samouprave imaju obavezu da uključe analizu stanja žena i devojaka, muškaraca i dečaka, kao i njihove podgrupe (na primjer, ruralne žene, žene pripadnice manjinske grupe ili žene s invaliditetom). Pri tome se vrši identifikacija problema, koji mogu biti postojeće razlike između muškarca i žene, kao i identifikacija uzroka problema uključujući i razlike u potrebama muškarca i žene.

U postupku pripreme propisa predlagač propisa prikuplja informacije, radi na njihovoj obradi i analizi i identifikovane probleme svrstava u takozvano „drvo problema“ prema obimu i visini prioriteta iskazanog problema. Da bi drvo imalo rodnu dimenziju, analiza situacije obuhvata razmatranja da li, kako i u kojoj mjeri, pozitivno ili negativno, situacija u datoj oblasti utiče na prava, položaj i kvalitet života žena i djevojčica, odnosno muškaraca i dječaka. Na taj način dolazi se do jasne spoznaje potreba i problema koje je potrebno riješiti propisom u cilju osiguranja rodne ravnopravnosti. Kao i svako drvo, tako i drvo problema ima korijenje, stablo i grane. Korijeni su uzroci, stablo je problem, a grane su posljedice problema (slika 1).

Slika 1

Identifikovani problem su rodne razlike, posljedice su rezultati rodne neravnopravnosti (na primjer, broj povreda muškaraca i žena zbog prirodnih katastrofa uzrokovanih klimatskim promjenama, rodni jaz u korištenju beneficija ili nejednaki

¹² Priručnik za procjenu uticaja propisa na rodnu ravnopravnost, SCC, Risteska, M. (2021)

pristup finansijama), a uzroci mogu biti rodne uloge, rodni stereotipi, tradicija, običaji, vjerovanja i norme, ili nedostatak propisa zbog kojih problem nije mogao biti riješen postojećim regulatornim okvirom.

Da bi smo definisali problem, potrebno je znati potrebe muškaraca i žena u području izrada propisa. Muškarci i žene imaju različite uloge u društvu i njihove potrebe su različite. Potrebe možemo kategorizovati u dvije grupe:

- *osnovne potrebe* su u vezi s preživljavanjem i uključuju potrebu za hranom, skloništem, odjećom i vodom. Zbog vezanosti za materijalne uslove života osnovne potrebe su kratkoročne i mogu se postići direktnim unosom materijala. Ipak poboljšanje životnih uslova ne utiče na društveni status koji žene i muškarci imaju.
- *strateške potrebe*- kad definišemo problem pazimo na strateške potrebe koje žene identifikuju zbog „svog podređenog položaja muškarcima u društvu“. Te potrebe tiču se moći, kontrole resursa, mogućnosti donošenja odluka. Na strateške potrebe žena utiče mnogo faktora:
 - *marginalizacija* – isključivanje iz procesa kao što je donošenje odluka;
 - *diskriminacija* – različit tretman zasnovan na faktorima nad kojima osoba nema kontrolu, npr. pol, pleme, nacionalnost, rasa itd.;
 - *objektivizacija* – dodjeljivanje ženama manje od ljudskog statusa i manji tretman žena;
 - *infantilizam* – kategorizacija žena s djecom;
 - *otuđivanje* – putem patrijarhalnih sistema nasljeđivanja imovine; *subordinacija* – dodjeljivanje inferiornog položaja, npr. tretman kao građanki drugog reda;
 - *nasilje* – fizičko, mentalno i emocionalno zlostavljanje, koje je u kulturi prihvaćeno kao „popravljanje supruge“ ili štetna praksa kao što je sakaćenje ženskih genitalija da bi pokorili ženski polni nagon.

Strateške potrebe žena nije lako identifikovati, a odnose se na socijalno-ekonomski i politički položaj žena u poređenju s muškarcima. Strateške potrebe mogu se postići usvajanjem propisa da bi se podržala jednakost i društvene vrijednosti koje se moraju izmijeniti, te građenjem kapaciteta i vještina koje žene moraju steći da bi postigle jednakost.

U ovoj fazi potrebno je postaviti sljedeća pitanja:

- Da li su rodni aspekti dio analize situacije?

- Da li analiza situacije daje pregled statistike o rodnim pitanjima?
- Koji su specifični problemi u sektoru i kako ti problemi utiču na muškarce i žene?
- Gdje se prepoznaju rodne nejednakosti u sektoru?
- Koji su razlozi ovakvih nejednakosti?
- Koje su poteškoće i problemi u obezbjeđivanju rodne ravnopravnosti u analiziranom sektoru?
- Koje su implikacije rodne nejednakosti u sektoru?

U kontekstu analize politike klimatskih promjena, mogu se primijeniti sljedeća pitanja:

- Postoje li i koje su razlike u ranjivosti i sposobnostima prilagođavanja žena i muškaraca na klimatske promjene?
- Da li su postojeće rodne nejednakosti pogoršane efektima klimatskih promjena?
- Kako društvene i rodne nejednakosti utiču na sposobnost osoba da se prilagode klimatskim promjenama?
- Koje su uloge žena a koje muškaraca u aktivnostima ublažavanja/prilagođavanja?
- Da li žene i muškarci imaju jednak pristup resursima (ekonomskim, finansijskim, fizičkim, prirodnim, drugim sredstvima)? Ko upravlja ili kontroliše pristup ovim resursima? Da li postoje podaci o rodnoj segregaciji žena i muškaraca u pristupu i kontroli životne sredine i resursa?
- Koja su ograničenja (socijalna, kulturna, ekonomska, politička) koja umanjuju aktivno učešće žena u procesu donošenja odluka u oblasti domaćinstava i zajednice u oblasti djelovanja na klimatske promjene (ublažavanje/prilagođavanje)?
- Koje su različite potrebe/prioriteti žena i muškaraca u kontekstu djelovanja na klimatske promjene (ublažavanje/prilagođavanje)?
- Podaci o specifičnim znanjima i vještinama žena i muškaraca, posebno iz ranjivih grupa, koji se mogu koristiti za doprinos aktivnostima oko klimatskih promjena (ublažavanje/prilagođavanje)?

4.2. Procjena uticaja propisa/politike na rodnu ravnopravnost¹³

Ovaj korak pomaže da se detaljno razmotre izabrane dvije opcije, procijeni njihov uticaj i obrazloži preferirana opcija i njena rodna dimenzija kada se predlaže da se propis ili odluka donesu. Član 6 Uputstva o pripremi i procjeni analize uticaja odluka i drugih propisa organa lokalne samouprave¹⁴, pojašnjava da se ovom procjenom obrazlože pozitivni i negativni odnosno direktni i indirektni uticaji rješenja iz prijedloga propisa na lokalnom nivou, na ekonomiju, društvo i na rodnu ravnopravnost.

Procjena uticaja na rodnu ravnopravnost – Analiza uticaja na rodnu ravnopravnost zahtijeva da svi podaci kojima opština raspolaže budu podijeljeni po polu. Zatim se ti podaci analiziraju upoređujući muškarce i žene i utvrđujući razlike među njima. Razlike su rodne nejednakosti koje predlagač propisa mora analizirati, na način da definiše da li mjera koju predlaže utiče na njihovo smanjenje ili uvećavanje. Na ovaj način se identifikuje kako propis utiče na rodne odnose i na rodnu ravnopravnost.

Sljedeća pitanja mogu biti korisna u procjeni uticaja politika na rodnu ravnopravnost, odnosno da li će politike imati uticaj na rodnu ravnopravnost u oblastima:

- zapošljavanje, rad i radno mjesto;
- zarade, finansijske mogućnosti;
- mogućnosti za brigu o djeci i postizanje ravnoteže između porodičnog života i posla;
- obrazovanje, obuka i profesionalni razvoj;
- mogućnosti zapošljavanja, uslovi zapošljavanja i napredovanje u karijeri;
- učešće i uticaj žena u politici;
- zdravlje, mogućnosti zdravstvene zaštite i korišćenje zdravstvenih usluga;
- sigurnost i rizik od nasilja;
- ostvarivanje rekreacije, hobija i drugih oblasti kvalitetnog života; i
- druge oblasti koje bi mogle biti relevantne za rodnu ravnopravnost.

Na zahtjev Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, urađen je model Informativnog pregleda sa ugrađenom komponentom za procjenu orodnjenosti. Prilikom izrade ovog modela, ekspertkinje su se u najvećem dijelu rukovodile postojećom publikacijom Kancelarije OEBS-a za demokratiju i ljudska prava "*Zakoni za žene i za muškarce: Praktični vodič za rodno-senzitivno zakonodavstvo*", tako što su djelovi ove publikacije koji se odnose na ex-ante analizu integrisani u model Informativnog pregleda u svom originalnom i/ili izmijenjenom obliku, kako bi se dobio instrument koji je praktičan za upotrebu u fazi usvajanja zakona.

¹³ *Priručnik za procjenu uticaja propisa na rodnu ravnopravnost*, SCC, Risteska, M. (2021)

¹⁴ *Uputstvo o pripremi i procjeni analize uticaja odluka i drugih propisa (RIA) lokalne samouprave*, Ministarstvo finansija, Oktobar 2020.

Prijedlog modela Informativnog pregleda sa ugrađenom komponentom za procjenu orodnjenosti zakona dat je u Aneksu 2.

4.3. Izbor najbolje opcije i finalizacija predloga¹⁵

Na osnovu procjene uticaja, konsultacije i nakon sprovedene analize fiskalnih uticaja prelazi se na izbor najbolje opcije koja se predlaže kao preferirana opcija koju donosi skupština ili predsjednik opštine. U tom smislu, procjena za izbor najbolje opcije radi se na osnovu sljedećih kriterijuma za odabir najbolje opcije javne politike:

- efektivnost,
- efikasnost,
- politička, finansijska i administrativna izvodljivost,
- raspodjela troškova,
- pravičnost i
- održivost.

Najprije se napravi lista opcija, a onda se preporučuje formiranje matrice performansi u koju se unose ocjene – bodovi, analiza pozitivnih strana i nedostaci za svaki kriterijum. Zatim se među detaljno razmatranim opcijama odabere ona koja nudi najbolji način da se postigne promjena i ostvare utvrđeni ciljevi.

Obično polazna tačka u određivanju mogućih rješenja je opcija „ne raditi ništa“ („nulta opcija“), a analiza ove opcije ima za cilj da pokaže kako bi se razvijala trenutna situacija da Vlada ne donese nove propise ili ne uvede druge mjere. Ova opcija se koristi kao osnova za poređenje drugih mogućih rješenja (opcija) i uključuje analizu budućih troškova i koristi ako se ništa ne preduzme.

Međutim, situacija „nulte opcije“ ili „ne činiti ništa“ ne znači istovremeno nepoduzimanje inicijative za poboljšanje situacije iz rodne perspektive. Stoga je u postavljanju problema i postavljanju ciljeva ključno poznavati moguće posljedice isključivanja rodne perspektive, kao i način na koji bi to uticalo na živote žena i muškaraca.

„Nulta opcija“ može biti rješenje u slučajevima kada je analiza stanja pokazala da je propis koji se bavi rodnom ravnopravnošću na potpuno zadovoljavajućem nivou, ali problem nastaje zbog nekih drugih ključnih faktora, kao što su: nesprovođenje zakonskih rješenja, neadekvatna korelacija između propisa o ravnopravnosti polova ili drugih zakonskih rješenja sa različitim oblastima djelovanja u društvu, nedostatak

¹⁵ Priručnik za procjenu uticaja propisa na rodnost, SCC, Risteska, M. (2021)

pravilno razvijenih mehanizama i alata za implementaciju propisa, nedovoljno razvijena svijest javnosti o značaju konkretnog pitanja , itd.¹⁶

4.4. Implementacija politike, praćenje i evaluacija¹⁷

Praćenje (monitoring) je proces sistematičnog prikupljanja podataka o razvoju, sprovođenju i ostvarivanju ciljeva javne politike i/ili propisa koji se odvija tokom sprovođenja u određenim vremenskim intervalima.¹⁸ Praćenje se vrši na osnovu prethodno definisanih indikatora koje je moguće upoređivati s polaznim stanjem.

Evaluacija predstavlja nezavisno ocjenjivanje – analizu ekonomičnosti, rezultate, uticaj, održivosti i relevantnosti određene javne politike ili propisa u odnosu na utvrđene ciljeve.¹⁹ Evaluacija služi da bi se vidjelo postiže li propis željeni cilj, kao i da informiše o procesu donošenja odluke, odnosno postoji li potreba za uvođenjem novih ili drugačijih mjera javne politike, odnosno potreba za izmjenama propisa ili donošenjem novih propisa.

Indikator mjeri cilj koji treba postići, mobilizovani resurs, postignuti izlazni parametar, dobijeni efekat ili promjene konteksta – ekonomskog i društvenog, ili životne sredine.

Da bi se mogli pratiti rodni ciljevi, predlagač mora definisati i rodne indikatore za propis koji predlaže za usvajanje.

Rodni indikatori mjere rodne promjene (transformacije u rodnim ulogama, jednakost u rodnim odnosima, učešće žena u ekonomiji, u javnom životu, politici itd., kao i promjene u uticaju žena na društvene, ekonomske i političke trendove) od trenutka kada se propis/odluka sprovodi.

Rodni indikatori mogu biti osnovni kad pokazuju početno stanje i indikatora kad pokazuju gdje želimo biti.

Kad se radi evaluacija iz rodne perspektive, potrebno je pronaći odgovore na ova pitanja:

- Koja je promjena ostvarena i kakve efekte ta promjena ima na položaj žena i muškaraca u konkretnom slučaju?

¹⁶ Priručnik za obuku iz rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena, Projekat: Četvrta nacionalna komunikacija i Treći biro za klimatske promene UNFCCC-a

¹⁷ Priručnik za procjenu uticaja propisa na rodnu ravnopravnost, SCC, Risteska, M. (2021)

¹⁸ The 1995 Recommendation of the Council of the OECD on Improving the Quality of Government Regulation, Paris, OECD (1995)

¹⁹ Ibid.

- Koja su se rješenja za podsticanje rodne ravnopravnosti pokazala uspješnima i zašto?
- Što je moglo biti urađeno drugačije?

Integriranjem rodne perspektive u praćenje i evaluacije osigurava se da rezultati sprovođenja propisa imaju uticaj na položaj žena i muškaraca, kao i da generalno utiče na unaprjeđenje rodne ravnopravnosti.

5. ALATI ZA ORODNJAVANJE POLITIKA VEZANIH ZA KLIMATSKE PROMJENE

Rodno osjetljiv pristup deklarisan je kao jedan od vodećih principa Nacionalne strategije za klimatske promjene do 2030 godine, ali rodna osjetljivost nije integrisana u ciljeve i mjere Strategije i njenog Akcionog plana.

Nacrt Akcionog plana je radni dokument koji nije formalno usvojen. Njegova vrijednost je u tome što je urađen u saradnji sa dvije relevantne institucije, što bi moglo korisno poslužiti kao osnova za buduće strateško planiranje rodne dimenzije klimatskih promjena.

Crna Gora treba da razmotri faktore koji omogućavaju jačanje napora na uključivanju rodni pitanja u klimatske promjene:

- **Rodna ravnopravnost u kreiranju politika:** Angažman jednakog broja žena i muškaraca u kreiranju politika, donošenju odluka i implementaciji mjera klimatskih promjena, uzimajući u obzir različitu ranjivost i sposobnost prilagođavanja;
- **Rodno diferencirana statistika:** Prikupiti i dokumentovati rodno razvrstane statistike, kao osnovu za planiranje rodno osjetljivih programa i projekata, i kao instrument za praćenje njihove implementacije;
- **Institucionalni kapaciteti:** Izgraditi kapacitete institucija, kao i kapacitete organizacija civilnog društva za kreiranje i implementaciju rodno osjetljivih programa i projekata na svim nivoima;
- **Sprovođenje kampanja javnog informisanja i edukacije:** Podizanje svijesti o uticaju klimatskih promjena na različite društvene grupe i podsticanje akcija za razvoj građanske svijesti i solidarnosti u prilagođavanju i ublažavanju klimatskih promjena.
- **Ojačati institucionalne mehanizme:** Unaprijediti rodno osjetljive mehanizme kroz Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i upravljanje obalnim područjem, kako bi se rodna pitanja uključila u sve politike klimatskih promjena.²⁰

Dodatno, Crna Gora je u okviru svog nacionalnog rodno akcionog plana (2019-2022) definisala sljedeća tri cilja u vezi sa klimatskim promjenama:

1. Poboljšati zakonodavstvo o klimatskim promjenama i dokumente politike (strategije i podzakonska akta) uvođenjem rodne perspektive, kao i uvođenje

²⁰ Treći Nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama, jul 2020. strana 39

perspektive klimatskih promjena u dokumente politike koji se odnose na rodnu ravnopravnost;

2. Ojačati nacionalne institucije za integraciju roda u okvir transparentnosti klimatskih promjena procjenom kapaciteta institucija da međusobno povežu rod i klimatske promjene kao prvi korak. Predložen je i set obuka. Predloženo je i imenovanje predstavnika/ca rodne ravnopravnosti u Radnu grupu za klimatske promjene u okviru Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, i
3. Poboljšati sistem prikupljanja i analize polno razvrstanih podataka i rodnih podataka relevantnih za MRV i transparentnost.²¹

Tabela 1 prikazuje detalje koraka za uvođenje rodne perspektive u politike koje se mogu primijeniti na politiku klimatskih promjena i u ublažavanju i u prilagođavanju.

²¹ Proces izrade Drugog dvogodišnjeg izvještaja o klimatskim promjenama uključivao je razvoj koncepta nacionalnog sistema praćenja, izvještavanja i verifikacije (MonitorinG, Reporting and Verification - MRV). Postavljen je i MRV portal za razmjenu najvažnijih informacija o aktuelnim aktivnostima i projektima u vezi s klimatskim promjenama, koji će uključivati ažurirane informacije o rodnoj ravnopravnosti.

Tabela 1: Koraci za uvođenje rodne perspektive u politike

Faza	Identifikacija / formulacija	Implementacija	Monitoring/ Evaluacija
Cilj	<p>Kreiranje i razvoj rodno odgovornih ciljeva i aktivnosti.</p> <p>Identifikovati razlike, potrebe i prepreke, rodno zasnovane uloge koje treba odraziti u ciljevima i aktivnostima.</p>	<p>Koristiti otvoreni metod koordinacije (više zainteresovanih strana) – kroz uključivanje institucionalnih rodni mehanizama, NVO sektora u oblasti rodni pitanja, kao i drugih glavnih faktora u zavisnosti od ciljeva politike (akademska zajednica, poslovni sektor, itd.).</p> <p>Koristiti rezultate ranije sprovedene rodne analize u oblasti koja je usmjerena na kreiranje politike.</p> <p>Stvoriti metode za jednak pristup žena i muškaraca, jednako učešće i jednake koristi od politika.</p>	<p>Kreirati rodne indikatore za mjerenje ukupne politike.</p> <p>Kreirati metodologiju za monitoring i izvještavanje o rodnom uticaju politike.</p>
Ključne aktivnosti	<p>Identifikovati sve aspekte politike gdje je rodna dimenzija potrebna, moguća ili obavezna</p>	<p>Koristiti otvoreni metod koordinacije (više zainteresovanih strana) – uključivanjem institucionalnih rodni mehanizama, NVO sektora u oblasti rodni pitanja, kao i drugih ključnih aktera u zavisnosti od ciljeva politike (akademska zajednica, poslovni sektor, itd.)</p> <p>Izvršiti detaljniju analizu konkretne oblasti/ teme</p> <p>Konsultovati dostupne statističke podatke, literaturu iz ove oblasti (relevantne politike u oblasti rodne ravnopravnosti), sprovesti kvalitativne analize (intervjui, fokus grupe, konsultacije, diskusije, itd.)</p>	<p>Prikupljati rodno razvrstane podatke tokom sprovođenja politike.</p> <p>Mjeriti rezultate na način koji pokazuje da li projekat utiče na rodnu ravnopravnost (perspektiva)</p>

.	Obezbijediti podatke i analize razvrstane po polu, kao i druge kvantitativne i kvalitativne informacije za uvid u različite rodne uloge, prepreke, potrebe i prioritete	Konsultovati dostupne statističke podatke, literaturu iz ove oblasti (relevantne politike u oblasti rodne ravnopravnosti), sprovesti kvalitativne analize (intervjui, fokus grupe, konsultacije, diskusije, itd.)	Prikupljati rodno razvrstane podatke tokom sprovođenja politike.
	Kreirati i razviti rodno odgovorne ciljeve i aktivnosti, kreirane na osnovu faze prikupljanja i analize podataka.	Kreirati modele i metode koji će omogućiti ravnopravno učešće oba pola u političkim aktivnostima. Obezbijediti rodno osjetljive metode koje će obezbijediti učešće žena u aktivnostima (saobraćaj, prevođenje).	Pratiti učešće žena u političkim aktivnostima.
	Identifikovati rodne potrebe i razlike koje će naći odraz u aktivnostima politike. Osigurati učešće žena u svim aktivnostima koje su osmišljene i ciljane na stanovništvo.	Ciljati na određene moguće prepreke (pravne, kulturne, društvene barijere) koje bi spriječile žene da učestvuju u kreiranoj politici. Pristupiti NVO sektoru koji radi na polju rodne ravnopravnosti, kako bi imali veći pristup ženama kao ciljnoj grupi politike.	Prikupljati rodno razvrstane podatke tokom sprovođenja politike
	Postaviti rodne indikatore za mjerenje uticaja politike.	Konsultovati rodne mehanizme ili rodne eksperte u kreiranju rodnih indikatora. Sprovesti obuku o rodnoj ravnopravnosti za one koji rade na implementaciji politike.	

5.1 Rodni indikatori za klimatske aktivnosti

Važno je imati na umu da se klimatske promjene takođe smatraju pitanjem ljudskih prava. Nacionalne obaveze u vezi sa klimatskim promjenama su stoga takođe povezane sa obavezama poput onih preuzetih kroz Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW).²² Nacionalni utvrđeni doprinosi (NDC) koji uključuju muškarce i žene na svim nivoima procesa, i koji uključuju analizu podataka razvrstanih po polu i rodna pitanja, moći će bolje da pokažu veze između ispunjavanja obaveza u pogledu ljudskih prava i rezultata prilagođavanja i napora za ublažavanje. Dalje, spajanje obaveza vezanih za ljudska prava i rodna pitanja u kontekstu NDC će podržati održivost životne sredine i socijalni razvoj.²³

„... Proces treba da rezultira poboljšanim upravljačkim procesima i institucionalnom organizacijom za praćenje i koordinaciju pitanja u vezi s adaptacijom, kao i uspostavljanjem mehanizma koordinacije s brojnim akterima koji će obuhvatiti privatni sektor, kao i žene i druge ranjive grupe. Taj mehanizam preuzeo bi odgovornost za definisanje učestalosti i vremenskih okvira za cikluse planiranja NAP i povezanih sistema monitoringa i evaluacije i za ažuriranje Standardnih operativnih procedura za koordinaciju planova adaptacije i aktivnosti između sektora i organa, kao i među radnim grupama na državnom nivou i na opštinskim nivoima (u okviru projektnih aktivnosti izradiće se SOP).

Izrada NDC-a takođe je obuhvatila procjenu uticaja na rodnu ravnopravnost i na ranjive grupe, te je pokazala da su rodna pitanja već razmotrena u nekoliko nacionalnih zakona i strategija, ali i da je potreban dalji razvoj institucionalnih kapaciteta za rješavanje različitih oblika ranjivosti. Takođe je potrebno dalje razmotriti učešće žena u pronalaženju i sprovođenju rješenja za klimatske promjene.“²⁴

Iako se nedostatak podataka ponekad koristi kao izgovor da se ne sprovedu rodno odgovorne klimatske politike, rodno odgovorne politike su te koje će vjerovatno obezbijediti neophodne podatke. Rodne razlike su specifične za lokaciju i kulturu. Programi i aktivnosti treba da sadrže indikatore i da zahtijevaju prikupljanje podataka kako bi se mogao procijeniti pristup projektima adaptacije, finansiranju i izgradnji kapaciteta žena i muškaraca. Širok spektar relevantnih podataka, kvantitativnih (obrazovanje, krediti, prihodi) i kvalitativnih (pregovaračka moć žena u domaćinstvu,

²² CEDAW- primarna međunarodna konvencija koja posebno garantuje ljudska prava žena i djevojčica, usvojena od Generalne skupština Ujedinjenih nacija 1979. godine. Članstvom u CEDAW-u, države se obavezuju da će okončati diskriminaciju žena u svim njenim oblicima. Ima 189 država potpisnica. Za više informacija pogledajte www.ohchr.org/en/hrbodies/cedav/pages/cedavindek.aspx.

²³ *Gender Responsive National Communications Toolkit*, UNEP&GEF, Gayle Nelson

²⁴ *Ažurirani Nacionalno utvrđeni doprinosi (NDC) za Crnu Goru*, jun 202, *Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori*, strana 13, naglasila S.S.

korišćenje vremena) je neophodan da bi se u potpunosti razumjela potreba i uticaj politika i programa.²⁵

U Republici Sjevernoj Makedoniji kreiran je set rodni indikatora (za izvještaj o ublažavanju uticaja i NDC) koji procjenjuju ugroženost i adaptacije na osnovu trećeg nacionalnog izvještaja o klimatskim promjenama Republike Sjeverne Makedonije. Nivo važnosti statistike iskazane po polu i dizajn rodni indikatora podijeljeni su u 2 kategorije:

- *Postojeći* - mogu se koristiti u izradi Nacionalne procjene ublažavanja i NDC, i
- *Predloženi za uključivanje*- odnose se na one koji mogu da pruže detaljniji rodni aspekt Nacionalne procjene ublažavanja i NDC i podijeljeni su u kolone „**da**“ i „**preporučeno**“.

Tabela 2: Orodnjavanje izvještaja o ublažavanju uticaja i NDC daje kratak pregled procesa integracije rodni pitanja, pružajući alate za razvoj rodno odgovornog NDC, institucije koje bi trebalo da budu odgovorne za prikupljanje podataka, a Tabela 3: NDC RODNI INDIKATORI pruža listu mjera ublažavanja iz Trećeg izvještaja o klimatskim promjenama u Republici Sjevernoj Makedoniji, kao i predloženi rodni indikator koji će biti uključeni u NDC koji mjeri proces orodnjavanja (integrisanja rodne ravnopravnosti)

²⁵ *Policy that Supports Gender Equality*, UNFPA AND WEDO, 2009

Tabela 2: ORODNJAVANJE IZVJEŠTAJA O UBLAŽAVANJU UTICAJA I NDC

	ALATI	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA	INDIKATORI KOJI SE PREDLOŽE UKLJUČITI	
Uključivanje nacionalnih rodnih mehanizama u proces izrade Nacionalne procjene ublažavanja i NDC	Predstavnik/ca(i) iz (Sektora za jednake mogućnosti, Ministarstvo rada i socijalne politike) uključeni su u nacionalno koordinaciono telo za nacionalnu procenu ublažavanja i NDC kao i u Tehničku radnu grupu (sa jasnim odgovornostima i projektnim zadatkom)	SEO, MTSP/ svi akteri uključeni u proces	Spisak nominovanih osoba uključenih u process	Da
	Uključena izjava u plan projekta da se objasni rod kao relevantno pitanje i identifikuje potreba da se podaci o rezultatima i analiza rodnih pitanja uključe u Nacionalnu procjenu ublažavanja i NDC	SEO, MTSP/ svi akteri uključeni u proces	Izjava uključena u plan projekta	Da
	Razvijen plan za uvođenje rodne ravnopravnosti u Nacionalnu procjenu ublažavanja i NDC i razvoj rodno odgovornih mera	SEO, MTSP/ svi akteri uključeni u proces	Izrađen plan i prikupljeni podaci	Da

Tabela 3: NDC RODNI INDIKATORI

SEKTOR	PREDLOŽENI INDIKATORI	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
SEKTOR 1: ENERGIJA		
Tabela 9. Mjere ublažavanja: Solarne krovne elektrane:	% korisnika i korisnica subvencija	<ul style="list-style-type: none"> • Vlada Republike Sjeverne Makedonije • Regulatorna komisija za energetiku • Ministarstvo privrede, Agencija za energetiku • Elektroindustrija Skopje • Snabdjevači električnom energijom • Krajnji korisnici električne energije
TABELA 16. Akcije ublažavanja: Kampanje podizanja javne svijesti i mreža info centara za energetska efikasnost (EE)	% muškaraca i žena iz kategorije potrošača do kojih se došlo aktivnostima kampanje Sadržaj namijenjen ženama iz kategorije potrošača	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo privrede, • Agencija za energetiku • Dobavljači energije • Krajnji korisnici
TABELA 17. PREPORUKA POSTOJEĆIH STAMBENIH OBJEKATA:	% muškaraca i žena koji su dobili nadoknadu od 50% troškova za zamjenu prozora i ugradnju pvc i aluminijumske stolarije, ali ne više od 500 €, obezbjeđuje Ministarstvo privrede	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo privrede, • Agencija za energetiku • Donatori i finansijske institucije • Domaćinstva
TABELA 24. POBOLJŠANJE ULIČNE RASVETE U OPŠTINAMA	Uključeno je rodno odgovorno budžetiranje	<ul style="list-style-type: none"> • Vlada Republike Severne Makedonije • Regulatorna komisija za energetiku • Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja • Ministarstvo privrede, Agencija za energetiku • Lokalna samouprava Vlada Republike Severne Makedonije • Lokalna samouprava
SEKTOR 2: TRANSPORT	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

TABELA 30. POVEĆANA UPOTREBA OD ŽELJEZNICA, Kampanje za jeftiniju/besplatnu vožnju pojedinih kategorija putnika (mladi, penzioneri, itd.) sprovedena	% učešća muškaraca i žena u ciljnoj populaciji	<ul style="list-style-type: none"> • Vlada Republike Sjeverne Makedonije • Ministarstvo saobraćaja i veza • Ministarstvo privrede, • Agencija za energetiku • Makedonski željeznički transport • Krajnji korisnici • Privatne kompanije
TABELA 33. NAPREDNA MOBILNOST, Subvencije i kampanje za kupovinu novih bicikala/električnih skuteri implementiran	% učešća muškaraca i žena u ciljnoj populaciji	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo privrede, • Agencija za energetiku • Lokalna samouprava • Krajnji korisnici
TABELA 35. ELEKTRIFIKACIJA OD TRANSPORT, Novac iz budžeta izdvojiti za realizaciju Programa subvencionisanja novih vozila	% učešća muškaraca i žena u ciljnoj populaciji	<ul style="list-style-type: none"> • Vlada Republike Sjeverne Makedonije • Ministarstvo saobraćaja i veza • Ministarstvo privrede
SEKTOR 3: POLJOPRIVREDA, ŠUMARSTVO I DRUGA UPOTREBA ZEMLJIŠTA	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
TABELA 36. SMANJENJE EMISIJA CH4 IZ ENTERIČNE FERMENTACIJE U KRAVLJEM MLIJEKU, Podsticaji za širenje savjetodavanog paketa za poljoprivrednike/ce	% muškaraca i žena korisnika/ca savjetodavanog paketa za poljoprivrednike/ce	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
TABELA 39. SMANJENJE EMISIJA N2O IZ UPRAVLJANJA STAJNJAKOM KOD MUZNIH	% obučanih poljoprivrednika i poljoprivrednica	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

<p>KRAVA ZA 20% ZA FARMA ISPOD 50 STOČNE JEDINICE, Obuka farmera za BAT u upravljanju stajnjakom</p>		
<p>TABELA 40. KONVERZIJA KORIŠĆENJA ZEMLJIŠTA RAVSKIH USJEVA IZNAD 15% NAGON, Institucionalna podrška primarnim proizvođačima uz suzbijanje procesa pretvaranja njiva u travnjake</p>	<p>% učešća muškaraca i žena u institucionalnoj podršci</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
<p>TABELA 41. KONTURSNA OBRADA OBRADIVAČA NA KOSIM TERENIMA (5-15%), Institucionalna podrška primarnim proizvođačima uz suzbijanje procesa od usvajanje sistema od konturna kultivacija</p>	<p>% učešća muškaraca i žena u subvencijama</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
<p>TABELA 42. VIŠEGODIŠNJA TRAVA U VOČNJAKIMA I VINOGRADIMA NA KOSIM TERENIMA (5-15%), Institucionalna podrška primarnim proizvođačima uz subvencionisanje procesa sprovođenja mjere</p>	<p>% učešća muškaraca i žena u subvencijama</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
<p>TABELA 43. UPOTREBA BIOUGLJA ZA SAMNJENJE UGLJENIKA NA POLJOPRIVREDNOM ZEMLJIŠTU, Institucionalna podrška primarnim proizvođačima uz</p>	<p>% učešća muškaraca i žena u subvencijama</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

subvencionisanje procesa sprovođenja mjere		
--	--	--

Tabela 4: RODNI INDIKATORI U PROCJENI UGROŽENOSTI I ADAPTACIJE

Osigurati prikupljanje podataka razvrstanih po polu i uključiti analizu razlika između muškaraca i žena (M/Ž) u svim izvještajima i procjenama kako bi se razjasnile razlike između M/Ž ranjivosti

SEKTOR	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
NIVO DONOŠENJA ODLUKA		
	Broj i procenat žena i muškaraca u nacionalnim tijelima za donošenje odluka o klimatskim promjenama	Sektor za jednake mogućnosti
	Broj i procenat žena i muškaraca u nacionalnim radnim grupama za procjenu ugroženosti i prilagođavanja	Organ upravljanja projektom
	Učešće institucionalne mašinerije za rodnu ravnopravnost, „ženskih“ NVO (predstavnic) u razvoju politike i mera ranjivosti i prilagođavanja	SEO, MTSP/svi akteri uključeni u process
TRŽIŠTE RADA I EKONOMSKO OSNAŽIVANJE	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
	Broj i procenat žena i muškaraca koji imaju pristup zaposlenju ili povećavaju svoje prihode zbog aktivnosti prilagođavanja ili ublažavanja klimatskih promjena	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
	Broj i procenat žena i muškaraca koji doživljavaju nezaposlenost ili smanjene prihode zbog efekata klimatskih promjena	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede

	Broj i procenat žena i muškaraca zaposlenih u sektorima klimatskih promjena (ranjivost i prilagođavanje) i angažovanih u preduzetništvu u preduzećima koja se bave klimatskim promjenama	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
MJERE PRILAGOĐAVANJA I NJIHOVO DEJSTVO	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
	Procenat stanovništva koji koristi poboljšani izvor vode (urbano/ruralno; žene/muškarci) Godine života prilagođene invalidnosti (DALI) zbog nedostatka vode, sanitacije i higijene, zagađenja vazduha u zatvorenom ili spoljašnjeg vazduha (žene/muškarci) Plan za vanredne situacije za distribuciju lijekova u slučaju prirodnih katastrofa (da/ne) Broj i procenat onih na koje utiču klimatski i ekološki uticaji, uključujući toplotne talase, suše i prirodne katastrofe, prema polu i godinama.	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
	Broj aktivnosti prilagođavanja u zajednici koje jačaju pristup žena resursima za održivu proizvodnju hrane, obnovljive energije i izvora čiste vode	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
	Procenat žena i muškaraca uključenih u aktivnosti zaštite životne sredine ili adaptacije	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
	Broj aktivnosti prilagođavanja u zajednici koje jačaju pristup žena resursima za održivu proizvodnju hrane, obnovljive energije i izvora čiste vode	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
	Broj aktivnosti prilagođavanja u zajednici koje jačaju pristup žena resursima za održivu proizvodnju hrane, obnovljive energije i izvora čiste vode	RZS, MZOPP, Ministarstvo poljoprivrede
EDUKACIJA	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

	<p>Broj magistarskih/doktorskih studenata/diplomaca u oblastima vezanim za zaštitu životne sredine i klimatske promjene i sektore prilagođavanja, po polu % žena u tercijarnom obrazovanju:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Poljoprivreda ○ Šumarstvo i prerada drveta ○ Inženjering ○ Transport ○ Usluge putovanja, turizma, hotelijerstva i ugostiteljstva 	RZS, Ministarstvo prosvete
POLJOPRIVREDA	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
	<p>Udio izdatih zemljišnih vlasničkih prava žena (%)</p> <p>Procenat domaćinstava sa pristupom bezbjednom zakupu (na čelu sa ženama/muškarcima)</p> <p>Zaposlena po sektoru djelatnosti i polu u poljoprivredi</p> <p>Broj magistara/doktorata/diplomaca poljoprivrednih nauka</p>	Ministarstvo poljoprivrede, RZS
	<p>Broj i procenat žena i muškaraca sa povećanom otpornošću na suočavanje sa klimatskim promjenama (npr. upotreba usjeva otpornih na klimu i poljoprivrednih tehnika, poboljšano upravljanje zemljištem, čiste tehnologije, povećano znanje i ojačane mreže o pitanjima klimatskih promjena)</p>	Ministarstvo poljoprivrede, RZS
	<p>Učešće u udruženjima za korišćenje i upravljanje vodama prema polu</p>	
TURIZAM	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
	<p>Vrste, sektori i nivoi zaposlenosti u turističkoj industriji (prema polu).</p>	RZS
	<p>Zanimanja u turizmu pogođena klimatskim promjenama izazvala su promjene (prema polu i geografskoj lokaciji).</p>	RZS
RANJIVOST		
GENERALNO	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

	Socioekonomski status: razvrstano po polu u podacima o zaposlenosti prema neto platama i polu,	RZS
	% domaćinstva koje vodi žena (samohrane majke), starosti 65+	RZS
	Zanimanje: % učešća žena na tržištu rada u svakom sektoru Poljoprivreda, lov i šumarstvo <ul style="list-style-type: none"> • Snabdijevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacijom • Snabdijevanje vodom; kanalizacija, upravljanje otpadom i aktivnosti sanacije • Transport i skladištenje • Usluge smještaja i ishrane • Informacije i komunikacije • Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja • Stručne naučne i tehničke djelatnosti 	RZS
	Socijalna zavisnost: % žena koje primaju socijalno osiguranje	MTSP
	Broj i procenat osoba (odraslih i djece) koji imaju koristi od poboljšanih sistema socijalne zaštite, prema polu i starosti	MTSP
SDG	1.1.1 Procenat stanovništva ispod međunarodne linije siromaštva, prema polu, starosti, statusu zaposlenja i geografskoj lokaciji (urbano/ruralno)	RZS
SDG	1.2.2 Udio muškaraca, žena i djece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim njegovim dimenzijama prema nacionalnim definicijama	RZS
SDG	1.3.1. Udio stanovništva obuhvaćenog nivoima/sistemima socijalne zaštite, prema polu, izdvajanju djece, nezaposlenih lica, starijih osoba, osoba sa invaliditetom, trudnica, novorođenčadi, žrtava povreda na radu i siromašni i ugroženi	RZS, MTSP
SDG	1.4.1 Procenat stanovništva koje živi u domaćinstvima sa pristupom osnovnim uslugama	MTSP
SDG	1.5.2 Direktni ekonomski gubitak koji se pripisuje katastrofama u odnosu na globalni bruto domaći proizvod (BDP)	

SDG	1.5.4 Procenat lokalnih samouprava koje usvajaju i primjenjuju lokalne strategije smanjenja rizika od katastrofa u skladu sa nacionalnim strategijama za smanjenje rizika od katastrofa	
	Stopa mortaliteta pripisana zagađenju vazduha u domaćinstvima i ambijentu	Ministarstvo zdravlja, ZSO
POLJOPRIVREDA	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
	Broj i procenat žena i muškaraca obučeni za tehnologije održive proizvodnje, očuvanje zemljišta i vode, upravljanje štetočinama i bolestima, bolesti životinja i osnovne veterinarske usluge	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
	Zaposleni u poljoprivredi (% ukupne populacije) Seosko stanovništvo (% od ukupnog broja) Zaposleni u poljoprivredi (% muške populacije) Zaposleni u poljoprivredi (% ženske populacije)	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
	Procenat stanovništva koje živi ispod nacionalne granice siromaštva, prema polu i starosti	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
SDG	2.3.2 Prosječan prihod malih proizvođača hrane, po polu	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
SDG	2.4.1 Udio poljoprivrednih površina pod produktivnom i održivom poljoprivredom	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
SDG	5.a.1 (a) Proporcija ukupnog poljoprivrednog stanovništva sa vlasništvom ili sigurnim pravima nad poljoprivrednim zemljištem, prema polu; (b) udio žena među vlasnicima	RZS, Ministarstvo poljoprivrede
VODA, KANALIZACIJA	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA
SDG	SDG 3.9.2 Stopa mortaliteta koja se pripisuje nebezbednoj vodi, nebezbednoj sanitaciji i nedostatku higijene (izloženost nebezbednim uslugama vode, sanitacije i higijene za sve (VASH))	RZS, Ministarstvo zdravlja
Edukacija	INDIKATOR	INSTITUCIJA NADLEŽNA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

% žena u tercijsnom obrazovanju:

- Poljoprivreda
- Šumarstvo i prerada drveta
- Inženjering
- Transport
- Usluge putovanja, turizma, hotelijerstva i ugostiteljstva

RZS, Ministarstvo prosvete

5.2. KLIMATSKO OBILJEŽAVANJE BUDŽETA (KOB)

Klimatsko obilježavanje budžeta koji vodi Vlada (KOB), kao proces identifikacije, mjerenja i praćenja javno relevantnih rashoda za klimatske promjene, pomaže da se klimatske promjene integrišu u sistem upravljanja javnim finansijama kako bi se one sistematski rješavale, odnosno njihovi društveni i ekološki uticaji. Označavanjem budžetskih linija, KOB omogućava procjenu i praćenje vladinih rashoda koji se odnose na klimatske promjene, izdvajaju se i troše na sprovođenje klimatskih aktivnosti. Pored toga, KOB obezbjeđuje kontakt za praćenje resursa koji se koriste za Ciljeve održivog razvoja (COR)²⁶, koji su usko povezani sa klimatskim promjenama u postizanju većine COR, kao i aktivnosti za ublažavanje u vezi sa nacionalnim doprinosima.

Klimatsko obilježavanje budžeta (KOB) treba da olakša radni proces zaposlenih u državnoj i lokalnim vlastima, koji su odgovorni za klimatsko označavanje godišnjih budžetskih stavki. Ovdje je predstavljena kratka informacija (uputstva) za KOB, kao i objašnjenja i definicija različitih termina koji se koriste, te korak po korak objašnjene procedure za klimatsko određivanje budžetskih rashoda u vezi sa klimatskim aktivnostima predviđenim u godišnjim budžetima.

Svrha klimatskog budžetiranja je da omogući donosiocima odluka da donose odgovorne i održive investicione odluke, da omogući bolju integraciju klimatskih promjena u nacionalne i lokalne planove i da prati raspodjelu resursa relevantnih za klimatske promjene u budžetskom sistemu.

Klimatske promjene su pitanje koje utiče na mnoge sektore. Aktivnosti javnog sektora relevantne za prilagođavanje i ublažavanje klimatskih promjena često su odgovornost nekoliko ministarstava. Ova disperzija aktivnosti vezanih za klimatske promjene predstavlja izazov za Sistem upravljanja javnim finansijama (UJF) koji ima cilj da olakša planiranje, identifikaciju i izvještavanje o rashodima u vezi sa klimatskim promjenama. Ovi izazovi se mogu riješiti uvođenjem KOB-a, koji pomaže da se klimatske promjene integrišu u budžetski sistem u cilju rješavanja ekonomskih, društvenih i ekoloških uticaja klimatskih promjena kroz identifikaciju, klasifikaciju, ponderisanje i označavanje troškova relevantnih za klimu u budžetski sistem. Pored toga, KOB pruža polaznu tačku za praćenje resursa namijenjenih ciljevima održivog razvoja, koji su usko povezani sa klimatskim promjenama i postizanjem većine ciljeva održivog razvoja, kao i aktivnosti za ublažavanje u okviru Nacionalnog utvrđenog doprinosa (NDC) .

²⁶ SDG- engleska verzija

5.2.1. Prednosti klimatskog budžetiranja

- I. identifikacija budžeta mobilisanog za klimatske promjene i izvještavanje o troškovima relevantnim za klimatske promjene;
- II. omogućava Vladi da donosi odluke na osnovu informacija i daje prioritet klimatskim investicijama;
- III. omogućava javne kontrole nad troškovima klimatskih aktivnosti u cilju poboljšanja odgovornosti i transparentnosti;
- IV. podstiče aktivnosti u vezi sa klimom u svim vladinim sektorima pružanjem dokaza o trenutnim aktivnostima vezanim za klimu;
- V. podiže najširu javnu svijest o klimatskim promjenama i odgovorima Vlade;
- VI. daje evidenciju svih rashoda ostvarenih kroz budžetske programe, uključujući projekte finansirane iz međunarodnih izvora u cilju postizanja ciljeva održivog razvoja, revidirani nacionalni doprinos i smanjenje rizika od katastrofa;
- VII. priprema posebnih informacija o budžetu i rashodima koji se ostvaruju kroz programe ublažavanja, prilagođavanja i kroz kombinovane programe koji imaju za cilj ublažavanje i prilagođavanje.

5.2.2. Raspon klimatskog budžetiranja

Aktivnosti koje će se sprovoditi kao odgovor na klimatske promjene moraju se implementirati u nekoliko sektora jer one utiču na mnoge sektore. Štaviše, programe klimatskih promjena sprovode državna i lokalne vlasti. Iz ovih razloga, KOB pokriva sve povezane programe. Klimatske promjene, uključujući programe ublažavanja i prilagođavanja koji se sprovode kroz nacionalni budžetski okvir, kao i one koje sprovode opštine u cilju generisanja sveobuhvatnijih informacija o klimatskim troškovima. Shodno tome, KOB će praktikovati sva resorna ministarstva i agencije koje imaju aktivnosti vezane za klimu. Ministarstvo finansija će izvršiti izmjene u budžetskom cirkularu kako bi se uzele u obzir klimatske promjene. Ministarstvo finansija će provjeravati oznake koje daju ministarstva prije podnošenja budžeta Skupštini na usvajanje.

5.2.3. Identifikacija aktivnosti u vezi sa klimatskim promjenama

Svaka aktivnost se može smatrati aktivnošću vezanom za klimatske promjene ako pomaže u smanjenju i stabilizaciji nivoa gasova staklene bašte u atmosferi i/ili podstiče prilagođavanje na efekte klimatskih promjena koji su već prisutni. Drugim riječima, aktivnosti na klimatskim promjenama su ili aktivnosti ublažavanja ili prilagođavanja prema definicijama za ova dva termina, kao slijedi:

Ublažavanje – Prema „Rio markerima” koje je razvio OECD-DAC, aktivnost se može klasifikovati kao ublažavanje klimatskih promjena ako doprinosi stabilizaciji koncentracije gasova staklene bašte u atmosferi smanjenjem ili ograničavanjem emisije gasova staklene bašte ili povećanjem emisije gasova staklene bašte. Aktivnosti ublažavanja doprinose:

- a) ograničavanju antropogenih emisija gasova staklene bašte, uključujući one regulisane Montrealskim protokolom; ili
- b) zaštitu i/ili poboljšanje podmornica i rezervoara gasova staklene bašte.

Prilagođavanje – Aktivnost se odnosi na prilagođavanje klimatskim promjenama ako ima za cilj smanjenje ranjivosti ljudskih ili prirodnih sistema na efekte klimatskih promjena i klimatske varijabilnosti. Adaptacija može uključivati povećanje otpornosti povećanjem sposobnosti prilagođavanja ili apsorpcije stresa, šoka i klimatskih varijabilnosti i/ili smanjenjem izloženosti njima. Ovo može uključivati niz drugih aktivnosti kao što su proizvodnja informacija i znanja, razvoj objekata, planiranje i sprovođenje aktivnosti za prilagođavanje na klimatske promjene.

5.2.4. Razvoj tipologije

Mnogi programi u Crnoj Gori su u velikoj mjeri relevantni za klimatske promjene jer se bave ublažavanjem i/ili prilagođavanjem. Ovi programi se mogu grupisati po različitim kategorizacijama (tipologijama). Predstavljena je tipologija, sa izlomljenom listom klimatskih odgovora pripremljenim u skladu sa programa u godišnjem planu i u skladu sa navedenim definicijama, što će pomoći da se klimatske aktivnosti definišu kao aktivnosti ublažavanja ili prilagođavanja, ali i kao horizontalne aktivnosti koje olakšavaju sprovođenje drugih klimatskih aktivnosti.

Aktivnosti kojima je glavni cilj ublažavanje su one aktivnosti koje:

- a) doprinose ublažavanju klimatskih promjena ograničavanjem antropogenih emisija gasova staklene bašte, uključujući i one regulisane Montrealskim protokolom; ili
- b) doprinose zaštiti i/ili poboljšanju vrtača i skladištenja gasova staklene bašte; ili

c) doprinose integraciji klimatskih promjena u razvojne ciljeve kroz izgradnju institucija, izgradnju kapaciteta, jačanje regulatornog i političkog okvira ili istraživanja; ili

d) doprinose sprovođenju napora zemalja da ispune svoje obaveze prema UNFCCC.

Tabela 5. Tipologija aktivnosti ublažavanja

Br.	Tipologija ublažavanja aktivnosti	Relevantne programske oblasti
1.	Smanjenje emisije gasova staklene bašte	Postepeno ukidanje vozila na uglj, električnih vozila
2.	Unaprjeđenje ili izgradnja nove infrastrukture	Smanjenje gubitaka u distributivnim mrežama električne ili toplotne energije, kao i u prenosu električne energije
3.	Mjere energetske efikasnosti u zgradama	Stambene/poslovne/javne zgrade, toplotne pumpe, centralno grijanje, efikasni sistemi osvjetljenja, efikasna ulična rasvjeta
4.	Mjere energetske efikasnosti u industriji	
5.	Mjere energetske efikasnosti u saobraćaju	Željeznice, autoputevi, poboljšana mobilnost, promjena oblika transporta, električna vozila, infrastruktura za punjenje, obnova voznog parka
6.	Obnovljiva energija	Hidroelektrane, elektrane na biomasu, solarna energija, biogorivo, biodigestija gasa na farmama, fotonaponsko navodnjavanje
7.	Gasifikacija	
8.	Cirkularna ekonomija	Cirkularna ekonomija, reprodukcija, obnova i reciklaža, minimizacija gubitaka
9.	Upravljanje otpadom	Sagorijevanje deponijskog gasa, kompostiranje, reciklaža, selekcija otpada, deponije, mehanički i biološki tretman
10.	Prečišćavanje i upravljanje otpadnim vodama	
11.	Smanjenje emisija u poljoprivredi	Promjena sastava stočne hrane i prakse ishrane, upravljanje stajnjakom, povećanje organske materije u zemljištu, sprječavanje sagorijevanja strništa
12.	Zaštita i/ili unaprjeđenje ponora i skladištenja gasova staklene bašte	Održivo gazdovanje šumama, sprječavanje šumskih požara, pošumljavanje i pošumljavanje, sanacija područja suše i dezertifikacije, promjena namjene zemljišta, mjere za smanjenje erozije, obnavljanje zemljišta, izbjegavanje degradacije zemljišta, korišćenje bio-uglja

Sljedeće horizontalne aktivnosti se takođe mogu smatrati aktivnostima ublažavanja ako se odnose na gore pomenute oblasti:

Tabela 6: Tipologija horizontalnih aktivnosti ublažavanja

Br.	Tipologija	Relevantne programske oblasti
13	Politike i strateško planiranje na centralnom / lokalnom nivou	Priprema studija, procjena, strategija, planova i programa, ugrožene grupe, rodna pitanja, biodiverzitet
14	Pravni i regulatorni okvir	Izrada novih/ažuriranje postojećih zakona, podzakonskih akata, propisa itd., zelene nabavke, pravična tranzicija, nastavak integracije u regionalno tržište električne energije, ugrožene grupe, rodna pitanja, cirkularna ekonomija
15	Monitoring, izvještavanje, verifikacija i transparentnost	Pokriva sve oblasti
16	Izgradnja kapaciteta	Ljudski i institucionalni
17	Transfer i promocija tehnologija i znanja	
18	Obuka	Socijalni programi, pravedna tranzicija
19	Obrazovanje	
20	Svijest javnosti	
21	Komunikacija	
22	Istraživanja i inovacije	Tehnologije i mjere za prelazak energije i skladištenje ugljenika u zemljištu
23	Bankarske i finansijske usluge	Krediti, pozajmice, osiguranje
24	Poslovne i druge usluge	Priprema i podrška privatnim investicijama kroz javno-privatno partnerstvo
25	Finansijske i fiskalne mjere	Podsticaji, porezi, fid-in tarife, premije, sufinansiranje, pravična tranzicija, ugrožene grupe

5.2.5. Aktivnosti prilagođavanja

Aktivnosti kojima je osnovni cilj prilagođavanje su one aktivnosti koje:

- a) doprinose postizanju ciljeva za adaptaciju/otpor na klimatske promjene kako je eksplicitno navedeno u dokumentima aktivnosti; i
- b) sadrže specifične mjere prilagođavanja prema gore datim definicijama.

Tabela 7: Tipologija aktivnosti prilagođavanja

Br.	Tipologija mjera prilagođavanja	Relevantne programske oblasti
1.	Zdravstvo	Standardi upravljanja otpadom
2. 3.	Poljoprivreda	Promovisanje usjeva otpornih na toplotu i sušu i metoda navodnjavanja koje štede vodu kako bi se izdržale klimatske promjene
4.	Hrana	Banka sjemena, kontrola štetočina
5.	Stočarstvo	Veterinarsko zdravlje, poboljšana hrana za životinje
6.	Šumarstvo	Pošumljavanje, mješavina gazdovanja šumama i prakse očuvanja, upravljanje slivovima, zelenilo autoputa
7.	Biodiverzitet	Zaštita životne sredine, zaštićena područja
8.	Voda i sanitacija	Očuvanje vode, unaprjeđenje vodoprivrede, vodovodna infrastruktura i odvođenje otpadnih voda
9.	Upravljanje zemljištem	Plan korišćenja zemljišta, obnova degradiraoog zemljišta, melioracija, upravljanje zemljištem.
10.	Prevenција katastrofa i pripravnost	Poplave, suše, talasi vrućine/hladnoće, prevencija i upravljanje poplavama i kontrola erozije
11.	Rešenja zasnovana na prirodi	Oporavak resursa
12.	Turizam	Infrastruktura, renoviranje objekata, domaći turizam
13.	Kulturna baština	
14.	Izgrađena infrastruktura	
15.	Prostorno/urbanističko planiranje	Aktivnosti za planiranje
16.	Urbana otpornost	Zaštita gradova od poplava, podizanje svijesti

Sledeće horizontalne aktivnosti se takođe mogu smatrati aktivnostima adaptacije ako se odnose na gore pomenute oblasti:

Tabela 8: Tipologija horizontalnih aktivnosti za adaptaciju

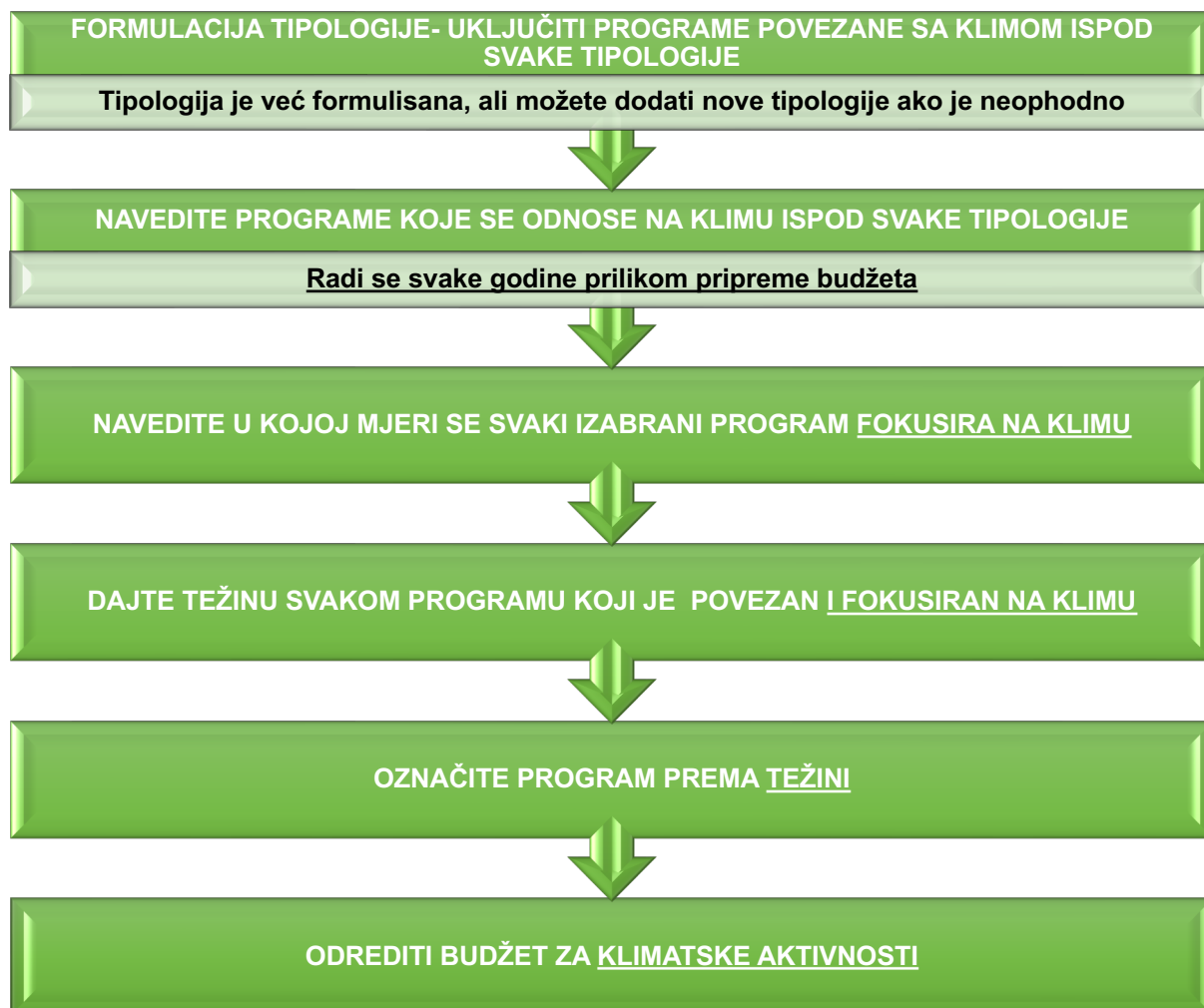
Br.	Tipologija	Relevantne programske oblasti
16	Politike i strateško planiranje na državnom / lokalnom nivou	Izrada studija, procjena, strategija, planova i programa, ugrožene grupe, rodna pitanja, biodiverzitet
17	Pravni i regulatorni okvir	Izrada novih/ažuriranje postojećih zakona, podzakonskih akata, propisa itd., zelene nabavke, pravična tranzicija, nastavak integracije u regionalno tržište električne energije, ugrožene grupe, rodna pitanja, cirkularna ekonomija
18	Monitoring, izvještavanje, verifikacija i transparentnost	Pokriva sve oblasti
19	Izgradnja kapaciteta	Ljudski i institucionalni

20	Ljudski i institucionalni	
21	Obuka, edukacija	Sve obuke koje promovišu aktivnosti za adaptaciju, razvoj kurseva, nastavnog plana i programa
22	Javna svest i komunikacija	Medijska kampanja
23	Istraživanje i inovacije	Meteorološka i hidrološka posmatranja i prognoze, procjene uticaja i ranjivosti, sistemi ranog upozorenja
24	Bankarske i finansijske usluge	Kreditni, pozajmice, osiguranje
25	Poslovne i druge usluge	Priprema i podrška privatnim investicijama kroz javno-privatno partnerstvo
26	Finansijske i fiskalne mjere	Podsticaji, porezi, sufinansiranje, pravična tranzicija, ugrožene grupe

5.2.6. Koraci za klima marketing

Sljedeći dijagram toka ukratko predstavlja ključne korake procedure klimatskog obilježavanja budžeta.

Dijagram toka za KOB

5.2.7. Spisak programa prema svim tipologijama

Preporuka je da nastavite listu svih klimatskih programa prema datoj tipologiji koja je relevantna za godišnji program pojedinačnog ministarstva. U godišnjim planovima ministarstva može biti nekoliko programa vezanih za klimu koji mogu potpasti u ove tipologije. Dodjela programa u ove četiri tipologije:

1. Smanjenje emisije gasova staklene bašte,
2. Proizvodnja obnovljive energije,
3. Biodiverzitet i
4. Održivo upravljanje vodama.

se koristi u primjeru za ilustraciju procesa (Tabela 5).

Programi u tipologiji za smanjenje emisije gasova staklene bašte su:

- smanjenje gasova staklene bašte. emisije iz energije i
- transport i uklanjanje gasova staklene bašte sekvestracijom ugljenika.

Proizvodnja i upotreba obnovljivih izvora energije je identifikovana kao program vezan za klimu u tipologiji proizvodnje obnovljive energije.

Slično, kopneni i slatkovodni biodiverzitet obuhvaćen zaštićenim područjima identifikovan je u tipologiji biodiverziteta. , identifikovana su dva programa:

- Kontrola i prevencija poplava i
- Optimizacija vodnih resursa, uključujući usvajanje integrisanog upravljanja vodnim resursima i nekonvencionalnih šema.

5.2.8. Klimatski cilj navedenih programa

Prateći listu programa, zabilježite klimatski cilj svakog programa, odnosno da li program pomaže u ublažavanju klimatskih promjena ili prilagođavanju klimi. Neki programi mogu pomoći i u ublažavanju i u prilagođavanju. Obratite pažnju na klimatski cilj svakog programa u susjednoj koloni, gdje

- "U" označava ublažavanje,
- "A" označava adaptaciju (prilagođavanje), a
- "D" označava ublažavanje i prilagođavanje

(tabela 5).

Tabela 5: Programi vezani za klimu u svakoj tipologiji

Tipologija		Programi vezani za klimu	U	A	D
1	Smanjenje emisije od gasova staklene bašte	Smanjenje emisije gasova staklene bašte iz energetike i transporta	X		
		Uklanjanje gasova staklene bašte sekvestracijom ugljenika			X
2	Proizvodnja obnovljive energije	Proizvodnja i korišćenje obnovljivih izvora energije	X		
3	Biodiverzitet	Kopneni i slatkovodni biodiverzitet pokriven zaštićenim područjima	X		
4	Održivo upravljanje vodama	Kontrola i prevencija poplava		X	
		Optimizacija vodnih resursa, uključujući usvajanje integrisanog upravljanja vodnim resursima i nekonvencionalnih šema.		X	

U gornjem primjeru, smanjenje emisija gasova staklene bašte iz programa za energetiku i transport doprinosi ublažavanju, dok sekvestracija ugljenika uklanja oba: ublažavanje- uklanjanjem ugljenika iz atmosfere i prilagođavanje- poboljšanjem biodiverziteta ili proizvodnjom drveta i biomase. Program u tipologiji obnovljive energije jasno doprinosi ublažavanju jer pomaže u smanjenju emisije gasova staklene bašte. Slično tome, biodiverzitet će u zaštićenim područjima mnogo doprinijeti ublažavanju klimatskih promjena, dok će kontrola poplava i integrisano upravljanje vodama pomoći u aktivnostima za prilagođavanje.

5.2.9. Identifikujte glavni fokus programa

U sljedećem koraku, identifikujte u kojoj mjeri se program fokusira na klimu kao što je prikazano u tabeli 6. Smatra se da neki programi kao što su smanjenje emisije gasova staklene bašte (GHG) ili program obnovljive energije imaju jasan fokus na smanjenju GHG. Kao što je navedeno u cilju, dok sekvencijacija ugljenika kroz program regeneracije šuma pomaže da se uhvati ugljenik iz atmosfere, ona također akumulira druge primarne koristi osim sekvencijacije ugljenika. Povezana je sa klimatskim promjenama. Primarni cilj programa promocije biodiverziteta je najčešće smanjenje ranjivosti prirodnih sistema na efekte klimatskih promjena i klimatske varijabilnosti. Međutim, on je indirektno povezan sa klimatskim promjenama jer pomaže u hvatanju ugljenika. Stoga se program biodiverziteta samo indirektno fokusira na klimatske promjene. Smatra se da su sredstva koja se dodjeljuju projektima u oblasti voda povezana sa klimatskim promjenama jer pomažu u smanjenju ranjivosti ljudi na efekte klimatskih promjena i klimatske varijabilnosti.

Tabela 6: Glavni fokus programa vezanih za klimu

Tipologija	Programi vezani za klimu	U	A	D	Fokus na klimatske promjene
Smanjenje emisije gasova staklene bašte	Smanjenje emisije gasova staklene bašte iz energetike i transporta	X			Jasan fokus
	Uklanjanje gasova staklene bašte sekvestracijom ugljenika			X	Postoji veza
Proizvodnja obnovljive energije	Proizvodnja i korišćenje obnovljivih izvora energije	X			
Biodiverzitet	Unutrašnji i slatkovodni biodiverzitet pokriven zaštićenim područjima.	X			Jasan fokus
Održivo upravljanje vodama	Kontrola i prevencija poplava		X		Indirektna veza
	Optimizacija vodnih resursa, uključujući usvajanje integrisanog upravljanja vodnim resursima i nekonvencionalnih šema.		X		Postoji veza

5.2.10. Dodjeljivanje pondera klimatskim programima

Ponderisanje programa je važan korak za KOB jer pomaže da se procijeni koliki dio budžeta dodijeljen programu koji se odnosi na klimu zapravo doprinosi ispunjavanju klimatskih ciljeva. Primjeri ponderisanja su dati u tabeli 7.

- Ako program ima jasnu i direktnu vezu sa klimatskim promjenama, programu se daje ponder od 100%.
- Ako je program povezan sa klimatskim promjenama, ali one nijesu primarni cilj programa, on dobija težinu od 50%.
- Ako je program indirektno povezan sa klimatskim promjenama, dobija težinu od samo 20%.

Tabela 7: Ponderisanje programa

Tipologija	Programi vezani za klimu	U	A	D	Fokus na klimatske promjene	Ponder (%)
Smanjenje emisije gasova staklene bašte	Smanjenje emisije gasova staklene bašte iz energetike i transporta	X			Jasan fokus	100
	Uklanjanje gasova staklene bašte sekvencijom ugljenika			X	Postoji veza	50
Proizvodnja obnovljive energije	Proizvodnja i korišćenje obnovljivih izvora energije	X				100
Biodiverzitet	Unutrašnji i slatkovodni biodiverzitet pokriven zaštićenim područjima.	X			Jasan fokus	20
Održivo upravljanje vodama	Kontrola i prevencija poplava		X		Indirektna veza	50
	Optimizacija vodnih resursa, uključujući usvajanje integrisanog upravljanja vodnim resursima i nekonvencionalnih šema.		X		Postoji veza	50

5.2.11. Označavanje klimatskih programa

Prilikom pripreme budžeta, rodno odgovorno označavanje je već urađeno. Označavanje budžeta za klimu treba da bude kompatibilno sa prethodno korišćenim simbolima za označavanje. Označavanje klimatskih programa u budžetu se vrši u skladu sa njihovim fokusom na klimu kao što je već objašnjeno. Jasan fokus na klimatske promjene biće klasifikovani kao veoma relevantni i 100% ponderisani. Takvi programi će biti označeni sa „1“ u budžetskom cirkularnom listu (Tabela 8).

Slično tome, programi koji se odnose na klimatske promjene smatraće se programima srednje relevantnosti i biće ponderisani sa 50%. Oni će u budžetskom cirkularu biti označeni sa „2“.

Umjereno relevantan program može doprinijeti i ublažavanju i prilagođavanju. U tom slučaju, težina se može podijeliti između prilagođavanja i ublažavanja po 25%. Programi koji su indirektno povezani sa klimatskim promjenama smatraće se malo relevantnim i biće ponderisani sa 20% (koji se mogu podijeliti između prilagođavanja i ublažavanja po 10 procenata).

Tabela 8: Označavanje budžeta

Nivo	Ponder (%)	Komentar	Marker budžeta
Visoka relevantnost	100	Jasni primarni ciljevi koji doprinose ublažavanju ili prilagođavanju	1
Srednja relevantnost	50	Programi koji se odnose na ublažavanje ili prilagođavanje smatraće se programima srednje važnosti i biće ponderisani sa 50%. (koji se mogu podijeliti između prilagođavanja i ublažavanja po 25%, ukoliko doprinose oba)	2
Niska relevantnost	20	Programi indirektnog ublažavanja ili prilagođavanja će se smatrati programima male relevantnosti i biće ponderisani sa 20% (koji se mogu podijeliti između prilagođavanja i ublažavanja po 10%, ukoliko doprinose oba)	3

5.2.12. Procjena budžetskih rashoda vezanih za klimatske promjene

Klimatski budžet se izračunava na osnovu gore navedenih pondera. Tabela 9 pokazuje primjere procjene budžeta koji se izdvaja za klimu za odabrane programe za 2021. Kada program ima i funkcije ublažavanja i prilagođavanja, budžet se dijeli na pola.

Tabela 9: Procjena budžetskih izdataka za klimatske aktivnosti (primjer iz Sjeverne Makedonije)

Naziv projekta/aktivnosti		Budžet za 2021	Ponder (%)	Oznaka budžeta	Budžet relevantan za klimatske promjene	
					U	A
1	Dizajniranje i štampa edukativnog materijala o energetskej efikasnosti i obnovljivim izvorima energije	500.000	100	1	500.000	-
2	Izrada trogodišnjeg programa energetske efikasnosti	300.000	100	1	300.000	-
3	Rekonstrukcija i podizanje javnog zelenila na autoputevima i parkovima	100.000.000	50	2	50.000.000	-
4	Javni poziv za finansiranje projekata za podršku i razvoj	1.000.000	50	2	250.000	250.000
5	Preduzetništvo, inovativnost i konkurentnost MSP na području grada Skoplja	1.200.000	20	3	-	240.000
6	Realizacija aktivnosti iz Plana upravljanja Parkom prirode Gazi Baba: Izrada programa praćenja biodiverziteta u Gazi Babi i njegova implementacija	50.000.000	20	3	5.000.000	5.000.000

5.2.13. Odnos sa ciljevima održivog razvoja (COR)

Kada se identifikuju programi koji se odnose na klimu i u kojoj mjeri su oni relevantni za klimatske promjene, takođe se može utvrditi da li su i u kojoj mjeri povezani sa COR. Ovo će pomoći u planiranju budžeta za COR. Kada program vezan za klimu podržava jedan cilj održivog razvoja, lako je odrediti odgovarajući budžet. Međutim, neki klimatski programi mogu podržavati više od jednog COR, posebno u slučaju programa koji imaju za cilj prilagođavanje. U takvim slučajevima, teško je podijeliti budžet na svaki od ciljeva koje podržava. Stručna procjena se može koristiti da se budžet podijeli između različitih COR-a podržanih posebnim programom.

Navodimo nekoliko primjera klimatskih programa i njihove povezanosti sa jednim ili više ciljeva održivog razvoja:

- Smanjenje emisije gasova staklene bašte i sekvencijacija ugljenika povezani su sa COR 13
- Obnovljiva energija je povezana sa COR 7 i COR 13 (pristup pristupačnoj, bezbjednoj, održivoj i modernoj energiji za sve)
- Programi biodiverziteta doprinose postizanju COR 6 i COR 15 (pristup vodi i kanalizaciji, obnova i promocija održivog korišćenja kopnenih ekosistema).
- Programi kontrole poplava doprinose COR 2 (bez gladi), COR 11 (održivi gradovi i zajednice) i COR 13 (klimatska akcija).
- Integrisano upravljanje vodnim resursima doprinosi ispunjavanju ciljeva COR 6 i COR 11.

Tabela 10: Odnos između klimatskog budžeta i COR

Tipologija	Programi vezani za klimu	U	A	D	Fokus na klimatske promjene	Ponder (%)	Označava nje za COR
Smanjenje emisije gasova staklene bašte	Smanjenje emisije gasova staklene bašte iz energetike i transporta	X			Jasan fokus	100	13
	Uklanjanje gasova staklene bašte sekvencijacijom ugljenika			X	Postoji veza	50	13
Proizvodnja obnovljive energije	Proizvodnja i korišćenje obnovljivih izvora energije	X			Jasan fokus	100	7,

							13
Biodiverzitet	Unutrašnji i slatkovodni biodiverzitet pokriven zaštićenim područjima.	X			Indirektna veza	20	6, 15
Održivo upravljanje vodama	Kontrola i prevencija poplava		X		Postoji veza	50	2, 11, 13
	Optimizacija vodnih resursa, uključujući usvajanje integrisanog upravljanja vodnim resursima i nekonvencionalnih šema.		X		Postoji veza	50	6, 11

6. DOBRI PRIMJERI RODNO OSJETLJIVOG BUDŽETIRANJA I KLIMATSKOG FINANSIRANJA

Država	Primjer
Azerbejdžan	Izveštaj o učinku UNDP odjeljenja za globalno finansiranje životne sredine naglašava napore preduzete u cilju rješavanja ekoloških izazova. U Azerbejdžanu je transformativna promjena postignuta kroz više intervencija, a <i>žene sada čine 40 odsto osoba koji rade na povećanju otpornosti na poplave i poboljšanju upravljanja vodama</i> . Njihovi napori su ojačali lokalne tehnologije upravljanja vodnim resursima i poplavama.
Bangladeš	Zeleni klimatski fond (ZKF) nedavno je odobrio projekat vrijedan 25 miliona dolara u Bangladešu koji se fokusira na rodne i klimatske promjene. UNDP podržava Ministarstvo za ženska pitanja u sprovođenju ovog šestogodišnjeg projekta. <i>Projekat podržava žene i adolescentkinje u priobalnim zajednicama da se nose sa salinitetom izazvanim klimatskim promjenama. Ključni aspekt se fokusira na poboljšanje pristupa žena tržištima i finansijama.</i>
Grenada	U okviru ZKF i projekta Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) za rješavanje glavnih klimatskih rizika i ranjivosti Grenade da se prilagodi klimatskim promjenama kroz dostupnost slatke vode i spremnosti za katastrofe, <i> uvedene su odredbe za smanjenje radnog opterećenja žena vezanih za vodu. Projekat ulaže u aktivnosti kako bi se osiguralo da će muškarci i žene imati jednak pristup sredstvima za podršku mjerama efikasnosti vode od strane korisnika vode.</i>
Indija	U Indiji, GEF-ov <i>program malih grantova obezbjeđuje održivi život kroz korišćenje energetski efikasnih peći, obuku o ekološkom radu i poljoprivredne prakse za više od 2400 inicijativa koje vode žene.</i>
Malavi	Projekat FAO-GEF o <i>izgradnji otpornosti na klimatske promjene u sektoru ribarstva prepoznaje žene kao vitalne aktere u upravljanju i korišćenju vodenih resursa, te doprinosi prevazilaženju rodnih ograničenja i jaza</i>

	<i>u kapacitetima i promovisanju rodno diferenciranih tehnologija i adaptivnih akcija. Rad uključuje obuku za žene o alternativnim aktivnostima i mogućnostima za stvaranje prihoda kroz mobilizaciju zajednice, kao i rodno osjetljiv sistem praćenja i evaluacije.</i>
Pakistan	GCF transportni projekti podržavaju rodno osjetljivo restrukturiranje mreže javnog prevoza. Projekat koji zajedno sprovode Azijska razvojna banka i pakistansko Ministarstvo za klimatske promjene, <i>ima za cilj da obezbijedi sigurne prostore za sjedenje i stajanje za žene i da podigne svijest usmjerenu ka promjeni percepcije ljudi, kao i poboljšanju politika, programa i procedura.</i>
Uganda	<i>ZKF projekat o izgradnji otpornih zajednica, močvarnih ekosistema i pridruženih slivova u Ugandi identifikuje žene kao ključne akterke u upravljanju prirodnim resursima i u poljoprivrednom sektoru kroz njihov doprinos sigurnosti hrane, egzistenciji i upravljanju vodama. Rodni akcioni plan uključuje izgradnju otpornosti kroz obuku za alternativna sredstva za život, učešće zajednice u upravljanju prirodnim resursima i aktivnosti obnove. Plan ima za cilj da angažuje žene i muškarce u definisanju potreba za informacijama o klimi i ranom upozoravanju.</i>

7.LITERATURA

- *Introduction to gender analysis concepts and steps*, Development Bulletin, Hunt. J, 2004.
- *Rodna ravnopravnost i klimatske promjene*, Priručnik, UN Women, 2018.
- *Gender Responsive Climate Budgeting in Indonesia*, UNDP, 2022.
- Report on the Expert group meeting on “*Environmental Management and the Mitigation of Natural Disasters: A Gender Perspective*”, UN Division of the Advancement of Women (UNDAW), 2015.
- *Treći nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama*, jul 2020.
- *Ažurirani nacionalno utvrđeni doprinos (NDC) za Crnu Goru*, jun 2021.
- *Nacionalni program prioriternih aktivnosti u oblasti ublažavanja i prilagođavanja na klimatske promjene u okviru saradnje sa zelenim klimatskim fondom 2021-2023*, april 2021.
- *Priručnik za procjenu uticaja propisa na rodnu ravnopravnost*, SCC, Marija Risteska, 2021.
- “*Zbog čega su žene više ugrožene klimatskim promjenama od muškaraca?*”, stručni rad, Jovana Stanković, decembar 2020.

8. ANEKSI

ANEKS 1

LISTA SKRAĆENICA

- BUR** - Dvogodišnji ažurirani izvještaj
- CEDAW**- Konvencija UN o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena i djevojčica
- CC** - klimatske promjene (eng)
- CTB** - Klimatsko obilježavanje budžeta (eng)
- EU** – Evropska unija
- GHG** - gasovi s efektom staklene bašte
- INDC** - Namjeravani nacionalno utvrđeni doprinos
- KOB** – Klimatsko obilježavanje budžeta
- KP**- klimatske promjene
- MONSTAT** - Uprava za statistiku Crne Gore
- MRV** - mjerenje, izvještavanje i verifikacija
- MSDT** - Ministarstvo održivog razvoja i turizma
- NCCS** - Nacionalna strategija u oblasti klimatskih promjena
- NDC** - Nacionalni utvrđeni doprinos
- NEAS** - Nacionalna strategija s Akcionim planom za transponovanje, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU u oblasti životne sredine i klimatskih promjena 2016–2020.
- NEEAP** - Nacionalni akcioni plan energetske efikasnosti
- NSOR** - Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.
- RES** - obnovljivi izvori energije
- SDG (COR)**- Ciljevi održivog razvoja
- SNC** - Drugi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema UNFCCC
- TNC** - Treći nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema UNFCCC
- UNDP** - Program Ujedinjenih nacija za razvoj
- UNFCCC** - Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama

ANEKS 2

Informativni pregled

Broj sjednice Odbora za rodnu ravnopravnost:

Naziv akta:

Pripremio/la:

Datum:

1. Opisati ukratko koji problem ovaj zakon adresira?

--

2. Koji su glavni ciljevi koje zakon želi da postigne?

--

3. Na koji način ovaj zakon doprinosi ispunjavanju međunarodnih obaveza Crne Gore u oblasti rodne ravnopravnost i i zaštite od diskriminacije?

--

4. Na koji način ovaj zakon doprinosi primjeni odredbi Zakona o rodnoj ravnopravnosti i Zakona o antidiskriminaciji?

--

5. Da li je u tokom izrade zakona (npr. Kroz učešće u radnoj grupi za izradu zakona, ili tokom javne rasprave) izvršena konsultacija sa bilo kojom od sljedećih grupa i ili pojedinaca/ki o rodnom uticaju zakona?

<i>Pitanje</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ako jeste, navedite sažetak njihovih stavova</i>
Stručnjaci/kinje za rodnopitanja, NVO-i koji se bave zaštitom prava i osnaživanja žena, osoba druga čijih polnih i rodni identiteta, marginalizovanih i osjetljivih grupa, kao i pripadnici/ce akademske zajednice, istraživački centri, think thankovi i dr.			
Relevantne institucije i organi, npr. Ministarstvo nadležno za ljudska prava i rodnu ravnopravnost, Ombudsman i dr.			
Predstavnici/ce poslodavačkih udruženja koji se bave ekonomskim osnaživanjem žena, udruženja preduzetnica, sindikati i dr.			
Međunarodne organizacije koje se bave rodnom ravnopravnošću			

6. Da li su specifične potrebe žena i muškaraca i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta identifikovane, uzete u obzir i integrisane u osmišljavanje zakona? Ako je odgovor "da", ukratko objasnite kroz koj e članove zakona se unapređuje rodna ravnopravnost:

<i>Ne</i>	<i>Da</i>	<i>Unapređivanje rodne ravnopravnosti putem:</i>	<i>Članovi zakona</i>
		Poboljšanja u odnosu na prethodno zakonodavstvo, javne politike ili programe koji su bili diskriminatorni i doveli žene i osobe drugačijih polnih i rodni identiteta u lošu poziciju	
		Uspostavljanja pravne i druge zaštite prava žena i osoba drugačijih polnih i rodni identiteta	
		Jačanja uloge žena u donošenju odluka	
		Povećanja pristupa žena resursima i njihovoj kontroli	

		Doprinosa osnaživanju žena i osoba drugačijih polnih i rodnih identiteta	
		Uvođenja afirmativnih mjera i privremenih mjera za postizanje rodne ravnopravnosti (kvote i sl.)	

7. Da li postoji plan praćenja primjene Zakona sa aspekta očekivanog doprinosa za unapređenje rodne ravnopravnosti? Ako je odgovor "da", navedite na koji način.

Ne	Da	Na koji način

8. Da li je u tekstu zakona korišćen rodnoosenzitivni jezik? (Napomena: ukoliko u tekstu zakona, umjesto rodno senzitivnog jezika, postoji samo formulacija "svi izrazi u muškom rodu odnose se i na ženski rod", takav zakon se smatra rodno nesenzitivnim)

Ne	Da	Komentar

Dodatni komentari i sugestije (opciono):

Uredila:
Slavica Striković

Autorke:
Slavica Striković
Marija Risteska
Biljana Matevska

Izdavač:
NVO Ženska Akcija

Tiraž:
250 komada

Avgust 2022.